

Sociaal en Cultureel Planbureau

Meer democratie, minder politiek?

Een studie van de publieke opinie in Nederland

Meer democratie, minder politiek?

Een studie van de publieke opinie in Nederland

Josje den Ridder
Paul Dekker

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, oktober 2015

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2015

SCP-publicatie 2015-24

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland

Omslagontwerp: bureau Stijl Zorg, Utrecht

Omslagillustratie: © Gerhard van Roon | Hollandse Hoogte (bewerking Ien van Laanen)

ISBN 978 90 377 0757 1

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

Voorwoord	5
Samenvatting	6
1 Zorgen over de toekomst van de democratie	10
1.1 Aanleiding	10
1.2 Focus en doel van het onderzoek	11
1.3 Opbouw	12
Noten	13
2 Nederland in de tijd en in Europa	14
2.1 Nederland in de tijd: geen groeiende legitimeitscrisis	14
2.2 Nederland in Europa: bovengemiddeld tevreden	17
2.3 Slot: niet meer reden tot zorg dan voorheen of elders	24
Noten	25
3 Nederland nu	26
3.1 Kenmerken van een democratie	26
3.2 Evaluaties en percepties van de Nederlandse democratie	30
3.3 Opvattingen over democratie	34
3.4 Democratische participatie en zelfvertrouwen	42
3.5 Achtergronden van tevredenheid met democratie	46
3.6 Slot: meer inspraak als aanvulling op representatie	52
Noten	53
4 Praten over democratie en politiek	56
4.1 Wat is 'democratie'?	56
4.2 Waarom functioneert de Nederlandse democratie wel of niet?	62
4.3 Praten over politiek en de stand van zaken in Nederland	70
4.4 Slot: zorgen over politieke responsiviteit	75
Noten	76
Bijlagen bij hoofdstuk 4	78
5 Diversiteit: groepen burgers	80
5.1 De gebruikte vragen en stellingen	80

5.2	Een driedeling met democratievoorkeuren	83
5.3	Een vijfdeling met houdingen tegenover democratie en politiek	86
5.4	Slot: meer dan gradaties (on)tevredenheid	92
	Noten	93
6	Wat weten we nu en hoe verder?	95
6.1	Belangrijkste bevindingen	95
6.2	Terug naar discussies over democratische vernieuwing	98
6.3	Vervolgonderzoek	101
	Noten	103
	Summary	105
	Literatuur	109
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	114

Voorwoord

Het voorliggende onderzoek is mogelijk gemaakt door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. In het kader van het project ‘democratie onder de loep’ houdt het ministerie zich bezig met de vragen over de toekomstbestendigheid van de Nederlandse democratie. Deze verkenning poogt een bijdrage te leveren aan het beantwoorden van die vraag door de houdingen en opvattingen van Nederlanders over democratie en politiek in kaart te brengen. De ambities van deze verkenning zijn bescheiden: we brengen in kaart wat we op basis van bestaand onderzoek weten en schetsen mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

Voor de publicatie is gebruikgemaakt van bestaande databestanden die voor deze gelegenheid opnieuw zijn geanalyseerd. De belangrijkste bronnen zijn het Nationaal Kiezersonderzoek, het Continu Onderzoek Burgerperspectieven, de democratiemodule in het European Social Survey 2012 en het LISS-onderzoek naar besluitvormingsprocedures van Hilde Coffé en Ank Michels.

In deze verkenning is niet alleen gekeken naar gesloten antwoorden in enquêtes, maar zijn burgers op basis van open antwoorden ook zelf aan het woord gelaten over democratie en politiek. Zij blijken meer te zeggen te hebben over ‘de politiek’ dan over ‘de democratie’. Nieuw is ook dat geëxploreerd wordt of er groepen burgers kunnen worden gedetecteerd met verschillende opvattingen over democratie en politiek.

We zijn Sofie Linskens zeer erkentelijk voor de bijdrage die zij als stagiaire leverde aan de analyses voor hoofdstuk 5. We danken de projectgroep ‘Democratie onder de loep’ en meelezers van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en in het bijzonder Sabine de Kroon en Nicole Markslag voor hun betrokkenheid en commentaar.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

Er kunnen uiteenlopende redenen zijn voor bezorgdheid over het functioneren en de toekomst van de democratie in ons land. Zo kan men bedreigingen zien in de Europese integratie en andere internationale afhankelijkheden, in een toenemende bestuurlijke complexiteit of in gebreken van politici en politieke organisaties en procedures. Niet de minste aanleiding tot zorgen geven ontwikkelingen in de opstelling van de demos van de democratie. Al of niet onder invloed van de zojuist genoemde factoren zou sprake zijn van een toenemende politieke onvrede en afnemende democratische betrokkenheid.

Hoe toekomstbestendig en verbeterbaar is de Nederlandse democratie in het licht van opvattingen en wensen van de bevolking? Die vraag is op verzoek van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) de aanleiding voor deze kleine studie van de publieke opinie. Op basis van eerder onderzoek – literatuur daarover en vooral ook door analyses van beschikbaar datamateriaal – brengen we de publieke opinie uitgebreid in kaart en kijken we kort naar ideeën voor democratische vernieuwing en naar de wenselijkheid van nieuw onderzoek.

In het eerste hoofdstuk schetsen we de vier doelen van deze verkenning: een karakterisering geven van hoe Nederlanders staan tegenover democratie en politiek, het uitdiepen van gestandaardiseerde opvattingen en houdingen door burgers zelf aan het woord te laten, het opdelen van de bevolking in segmenten met verwante houdingen en opvattingen, en het aangeven van onderwerpen voor verder onderzoek.

Als startpunt van de verkenning plaatsen we in het tweede hoofdstuk Nederland in perspectief en kijken we hoe opvattingen over democratie en politiek zich sinds de jaren zeventig hebben ontwikkeld en hoe de Nederlandse publieke opinie zich verhoudt tot die in andere Europese landen. In lijn met eerdere overzichten, blijken er in langlopend enquêteonderzoek geen aanwijzingen te zijn voor een fundamentele daling in de steun voor het idee van democratie, voor dalende tevredenheid met de democratische praktijk of voor een sterk verminderd politiek vertrouwen. De tevredenheid met de democratie en vooral het vertrouwen in de politiek zijn wel erg beweeglijk en afhankelijk van politieke en economische ontwikkelingen. Voor zover er sprake is van een crisis van de democratie is die in ieder geval niet nieuw, en evenmin groter dan elders. In vergelijking met andere Europese landen bevindt Nederland zich namelijk in het ‘positieve segment’. De steun voor democratie als regeervorm is vergelijkbaar met elders, de tevredenheid met de democratische praktijk en het politiek vertrouwen hoger. Alleen in de Noordse landen is men iets positiever.

In het derde hoofdstuk kijken we naar de houdingen, percepties en opvattingen van Nederlanders over democratie in de 21^e eeuw. Vrije verkiezingen en een gelijke behandeling door rechtbanken zijn voor Nederlanders belangrijke kenmerken van een democratie.

Als burgers de aanwezigheid van die kenmerken in Nederland beoordelen, dan vinden velen dat er in Nederland vrije verkiezingen zijn. Over de gelijke behandeling door rechtbanken zijn de meningen meer verdeeld. Over de aanwezigheid van vrije media en vrije oppositie is men positief. Meer dan 90% van de Nederlanders steunt het idee van democratie, en meer dan 70% is voldoende tevreden met het functioneren van de democratie. Over de praktische invulling van de democratie, de politiek dus, is men minder tevreden. Er is veel kritiek op gekozen politici en grote steun voor meer inspraak van burgers en meer directe democratie (o.a. referenda over belangrijke kwesties, het kiezen van de burgemeester). De grootste groep vindt het echter niet nodig dat burgers invloed hebben op *alle* wetten en velen verkiezen de representatieve democratie boven een model waarin zoveel mogelijk wordt beslist per referendum. Dat lijkt erop te duiden dat althans een deel van de Nederlanders directe democratie vooral ziet als een aanvulling of verbetering van de representatieve democratie in plaats van als alternatief. Een grote groep Nederlanders is van mening dat de overheid efficiënter kan worden bestuurd en dat politici problemen moeten aanpakken in plaats van praten over problemen. Desgevraagd is er echter weinig steun voor besluitvorming door ondernemers of onafhankelijke experts. De grootste groep verkiest gekozen politici boven ondernemers en experts. Het stemmen bij verkiezingen, zeker bij landelijke, is dus nog steeds een veelgebruikte vorm van politieke participatie. Andere vormen van politieke participatie, zoals het bezoeken van inspraakbijeenkomsten of het deelnemen aan acties worden veel minder vaak gedaan.

In hoofdstuk 4 laten we burgers zelf aan het woord over democratie en politiek op basis van open antwoorden op enquêtevragen. We kijken waaraan Nederlanders denken bij het woord 'democratie', waarom ze vinden dat de Nederlandse democratie (dis)functioneert en hoe ze praten over politiek. Bij het woord 'democratie' denken Nederlanders aan vrijheid (van meningsuiting) en aan democratie als besluitvormingsprocedure (een systeem waarin iedereen stemrecht of inspraak heeft). Een derde – wat minder genoemde – associatie is 'gelijkheid'. Niet iedereen heeft dezelfde (eerste) associatie: universitair geschoolden denken minder vaak aan 'vrijheid' en veel vaker aan democratie als besluitvormingsprocedure. Mensen die aan 'vrijheid' denken, zijn vaker tevreden over het functioneren van de democratie dan mensen met andere associaties. We vroegen mensen om in hun eigen woorden toe te lichten waarom zij tevreden of ontevreden zijn met het functioneren van de democratie in Nederland. De meeste mensen noemen vooral redenen voor hun onvrede, argumenten om tevreden te zijn worden – ondanks de relatief goede beoordeling van de democratie – minder vaak genoemd. De belangrijkste redenen voor onvrede zijn dat politici niet luisteren en gewoon hun eigen gang gaan, burgers te weinig inspraak hebben en politici weinig daadkrachtig zijn of onvrede met het beleid van dit moment. Mensen die tevreden zijn wijzen vooral op de aanwezigheid van stemrecht. Als mensen spontaan hun zorgen uiten over de politiek, gaat het ook vaak over politici die niet luisteren of veel beloven maar weinig waarmaken. Mensen die vinden dat het op een bepaald terrein (o.a. zorg, integratie) de verkeerde kant op gaat, houden de politiek daarvoor verantwoordelijk.

Zij hebben het idee dat politici te weinig luisteren naar wat burgers willen en soms – tegen de publieke opinie in – hun zin doordrijven.

Om de diversiteit in de publieke opinie in kaart te brengen, hebben we in hoofdstuk 5 groepen burgers onderscheiden op basis van hun democratievoorkeuren en houdingen tegenover de politiek. Met een latenteklassenanalyse van steun voor de representatieve, directe en antipolitieke democratie kan de bevolking worden opgedeeld in drie groepen: 12% die tevreden is met het bestaande representatieve stelsel en zijn dragers, 16% die daarmee ontevreden is (en zich meer voorstander toont van directe en antipolitieke democratie) en daartussenin de grootste groep van 72% met veelal weinig uitgesproken voorkeuren en soms ongebruikelijke combinaties. Kijkt men naar een groter aantal opvattingen over democratie en politici en betrokkenheid bij de politiek, dan kunnen met clusteranalyse vijf groepen worden onderscheiden. In het midden staat nu een groep van 29% met geringe politieke betrokkenheid en nogal gemiddelde oordelen. Aan de ene kant daarvan staan 26% ontevredenen en 11% afwijzers. De tweede groep is aanzienlijk negatiever over politici en de instellingen van de representatieve democratie. Men is in deze groep ook vaker niet geïnteresseerd in de politiek en wat sterker voor de directe democratie. Aan de andere kant van de onverschilligen staan 17% tevredenen en 17% kritisch positieven. De tevredenen zijn het meest positief van allen en hebben de minste behoefte aan verandering of aan meer eigen invloed. De kritisch positieven zijn wat minder juichend over de huidige politiek, zien vaker voordelen in elementen van de directe democratie en zouden zelf meer politieke invloed willen hebben. Vrouwen zijn wat oververtegenwoordigd onder de onverschilligen, jongeren onder de tevredenen en 35-54-jarigen onder de afwijzers, maar de grootste sociaaldemografische verschillen doen zich weer voor qua opleidingsniveau. Lageropgeleiden zijn sterk oververtegenwoordigd onder de afwijzers en onverschilligen, hogeropgeleiden onder de tevredenen en in mindere mate de kritisch positieven. De tevredenen hebben het meest met politieke partijen (als aanhanger of lid), de afwijzers het minst, maar ze verschillen niet qua politieke activiteit. De afwijzers plaatsen zich relatief links noch rechts in de politiek, maar ze zijn wel het meest voor inkomensnivellering. Ook zijn ze het meest tegen de multiculturele samenleving en tegen de Europese Unie.

In het slothoofdstuk (hoofdstuk 6) beschrijven we de belangrijkste bevindingen van deze verkenning, beschouwen we die verbanden in het licht van discussies over de toekomst van de democratie en schetsen we drie mogelijke paden voor vervolgonderzoek. De steun voor het principe van democratie is en blijft groot. Over 'de politiek' is men minder positief. De politieke onvrede richt zich vooral op een gebrek aan politieke responsiviteit. Er is veel steun voor meer directe democratie, vooral als aanvulling op de representatieve democratie. Duidelijk is dat er sprake is van onvrede over politieke responsiviteit en – als reactie daarop – een roep om meer inspraak en medezeggenschap. Maar het is ook duidelijk dat burgers niet altijd en over alles willen meepraten. Dat burgers de mogelijkheid willen hebben om vaker mee te praten, wil dus niet automatisch zeggen dat zij dat ook zullen doen.

Op basis van bestaand onderzoek hebben we een deel van de democratische en politieke onvrede in kaart gebracht, maar een definitief antwoord op de vraag of de Nederlandse democratie toekomstbestendig is levert dat nog niet op. Om bij te dragen aan het antwoord op deze vraag, schetsen we drie mogelijke richtingen voor verder onderzoek. In de eerste plaats kan er uitgebreider en breder opinieonderzoek worden gedaan om beter bij te dragen aan de publieke discussie. Dat onderzoek zou zich moeten richten op een breder palet aan democratievormen, aandacht moeten hebben voor verschillen tussen het lokale en landelijke niveau, mensen moeten laten kiezen tussen alternatieven en daarbij expliciet vragen naar hun afwegingen, en meer focus moeten leggen op de vraag hoe het anders kan (in plaats van wat er niet deugt). In de tweede plaats zou toekomstig onderzoek zich specifiek kunnen richten op groepen ‘buitenstaanders’ of ‘afhakers’. Deze (soms marginale of moeilijk bereikbare groepen) blijven in bestaand onderzoek vaak buiten beschouwing, waardoor dat onderzoek het aandeel mensen met a-democratische opvattingen of met grote afstand tot democratie en politiek onderschat. In de derde plaats zou toekomstig onderzoek zich kunnen richten op problemen met representatie in brede zin. Eén van de zorgen over moderne westerse democratieën betreft het vraagstuk van representatie, dat breder is dan representatie via politieke partijen omdat het ook representatie op het maatschappelijk middenveld door leden- en donateursorganisaties betreft. Het is de vraag in hoeverre al die organisaties hun achterban vertegenwoordigen en wie dan precies tot die achterban behoort. De norm van representatie is diep verankerd in Nederland, maar traditionele vormen van institutionele representatie hebben aan het begin van de 21^e eeuw wel veel vanzelfsprekendheid verloren en nieuwe vormen van legitieme en effectieve vertegenwoordiging liggen niet voor het oprapen.

1 Zorgen over de toekomst van de democratie

1.1 Aanleiding

Is er een crisis van de democratie? Op basis van langlopend en internationaal enquête-onderzoek komen onderzoekers veelal tot de conclusie dat Nederland nog steeds een *high (political) trust society* is, waarin geen sprake is van een legitimiteitscrisis (o.a. Dekker en Van der Meer 2011; Hendriks et al. 2013; Thomassen et al. 2014). Veel mensen zijn weliswaar ontevreden over de hedendaagse politiek en politici, maar de steun voor het idee van de democratie is groot en de onvrede is niet substantieel groter dan in het verleden. Toch hebben velen het idee dat er wel degelijk ‘iets’ aan de hand is. In de media bestaat het beeld van groeiende politieke onvrede (Brons 2014: 170), en open antwoorden in enquête-onderzoek laten zien dat er boosheid of onvrede is over de politieke praktijk en tegenstrijdigheden bestaan in opvattingen over de werking van de politiek en de democratie (zie o.a. Dekker en Den Ridder 2011c; Den Ridder et al. 2014b; vergelijk ook de focusgroepen in Thomassen et al. 2014). Volgers van de (West-Europese) politiek en politiek filosofen maken zich onder andere zorgen over de toekomst van politieke partijen, politieke onvrede, de vraag of de huidige representatieve democratie nog aansluit bij de veranderende nationale en internationale context en de veranderende behoeften van burgers (o.a. Coggan 2013; Crouch 2004; Flinders 2012, 2015; Keane 2009; Krastev 2014; Michelsen en Walter 2013; Runciman 2013; Tormey 2015). Publieke onvrede richt zich op wisselende kwesties, instellingen en personen in de politiek, maar daar zit waarschijnlijk meer achter of er kan meer uit voortkomen. Easton (1965), die de legitimiteit van de democratie opdeelt in diverse niveaus, beweerde het al: specifieke onvrede op het laagste niveau heeft uiteindelijk impact op de steun voor de democratie als geheel.

Ook het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), het ministerie dat waakt over de Nederlandse democratie, heeft aandacht voor de toekomst van de democratie; een democratie heeft permanent onderhoud nodig om haar toekomstbestendig te houden (o.a. BZK 2015).¹ Publieke discussies over democratische onvrede en electorale beweeglijkheid (zie o.a. Engelen en Sie Dhian Ho 2004; Rob 2010; WRR 2012) roepen de vraag op of het Nederlandse democratische bestel klaar is voor de toekomst, of dat er (groot?) onderhoud nodig is aan de landelijke democratie.² Om die vraag te beantwoorden is het van belang een goed beeld te hebben van de democratie en de politieke onvrede in Nederland: wat vinden en willen Nederlanders nu eigenlijk? Bij een zo ingewikkeld en betwist begrip als democratie of politiek is het echter niet eenvoudig om het antwoord op die vraag eenduidig in beeld te brengen.

Als eerste stap kijken we in deze verkenning op basis van bestaand onderzoek naar de opvattingen en houdingen van Nederlanders jegens democratie en politiek. Onze ambitie is bescheiden: we zullen hier geen definitief antwoord geven op de vraag of er nu een crisis is of niet en we zullen evenmin in staat zijn om de opvattingen en houdingen van Nederlanders in kaart te brengen op alle denkbare facetten van de democratie. We doen

eerder een stapje terug en bekijken vanuit het perspectief van burgers en op basis van bestaand opinieonderzoek wat we wél weten over de percepties, houdingen en opvattingen van Nederlanders over de Nederlandse democratie – in theorie en praktijk.

1.2 Focus en doel van het onderzoek

Het ministerie van BZK is in 2014 een democratietraject gestart waarin de Nederlandse democratie op landelijk en lokaal niveau wordt onderzocht en op basis waarvan een beleidsagenda voor de (middel)lange termijn zal worden geformuleerd. Ten behoeve van dit traject wil BZK graag meer inzicht in de verwachtingen, opvattingen en waarderingen van burgers ten aanzien van de Nederlandse democratie, de visies van burgers op de toekomst van de democratie en de rol die zij voor zichzelf zien weggelegd in de representatieve democratie en participatiedemocratie. In deze brede kennisbehoefte kan een kleine studie op basis van bestaand onderzoek van de publieke opinie slechts voor een deel voorzien. In overleg met BZK hebben we drie keuzen gemaakt.

In de eerste plaats richten we ons op houdingen tegenover democratie én politiek. Hoewel het natuurlijk mogelijk is onderzoek te doen naar democratie buiten de politiek (bv. naar het democratisch gehalte van besluitvorming in een vereniging of andere organisatie), willen we hier opvattingen en houdingen ten aanzien van democratie en politiek in onderling verband onderzoeken. Ze zijn in het bestuur van gemeenten en het land onlosmakelijk met elkaar verbonden en een concentratie op democratische voorkeuren met voorbijgaan aan politieke processen en actoren lijkt ons voor het democratieproject van BZK weinig relevant. Eerder onderzoek naar steun voor het democratische systeem wijst erop dat burgers evenmin een scherp onderscheid maken tussen democratie en politiek. Zij lijken in hun oordelen organisaties en procedures van de democratie niet te abstraheren van de politieke inhoud en concrete politici, maar geven een oordeel over ‘de (landelijke en actuele) politiek’ (Linde en Ekman 2003). We zullen ons hierbij overigens richten op de houdingen ten aanzien van de *landelijke* democratie en politiek, omdat die voor de meeste burgers het belangrijkste zijn en (daarom) over dit niveau ook de meeste gegevens beschikbaar zijn. Over de *lokale* democratie is op basis van beschikbaar grootschalig opinieonderzoek veel minder te zeggen (zie wel Van Houwelingen et al. 2014).

In de tweede plaats gaan we op zoek naar groepen burgers met verschillende houdingen tegenover democratie en politiek. Veel onderzoek gaat over gemiddelde burgers ofwel alle Nederlanders óf over verschillen in specifieke opvattingen en voorkeuren. Hier gaan we kijken hoe burgers zich over een brede linie van houdingen tegenover democratie en politiek onderscheiden in een aantal typen (of clusters, milieus, segmenten).

In de derde plaats combineren we kwantitatief en kwalitatief materiaal. Kwantitatief en kwalitatief onderzoek vinden vaak relatief los van elkaar plaats, terwijl onze ervaringen met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB; Dekker en Den Ridder 2011a) laten zien dat de combinatie van beide meer inzicht geeft in de publieke opinie en de intensiteit van opvattingen. Door kwantitatief materiaal ‘aan te kleden’ met antwoorden op open enquêtevragen is het mogelijk een brug te slaan tussen de kwantitatieve schetsen van

gemiddelde burgers op basis van grootschalige enquêtes en de schetsen van *specifieke* burgers in kwalitatief onderzoek (o.a. Brons 2014; Van Wessel 2009, 2011).

In deze verkenning zullen we dus kijken naar de opvattingen over en betrokkenheid van Nederlanders bij de democratie en politiek, op zoek gaan naar burgertypen, en kwantitatief en kwalitatief materiaal met elkaar verbinden. Daarmee komen we tot de volgende vier onderzoeksdoelen:

- 1 Een karakterisering geven van houdingen (inclusief overtuigingen en geneigdheid tot gedrag) van huidige Nederlandse burgers tegenover politiek en democratie, mede op basis van vergelijking in de tijd en met andere Europese landen.
- 2 Een inkleuring en verdieping van de verschillen in houdingen geven met kwalitatief surveymateriaal.
- 3 Exploreren of we burgers kunnen typeren op basis van verschillen in houdingen tegenover democratie en politiek op basis van kwantitatief surveymateriaal.
- 4 Op basis van de voorgaande drie punten een beschouwing geven over de betrokkenheid van burgers bij de democratie en politiek, aangeven aan welke kennis het ontbreekt en hoe nieuw onderzoek daarin zou kunnen helpen voorzien.

Kader 1.1 Afkortingen databestanden

In deze publicatie maken we gebruik van bestaande databestanden, vaak met lange namen. Daarom gebruiken we de afkortingen, met daarachter het jaartal waarin het onderzoek is uitgevoerd. Het gaat om:

- COB Continu Onderzoek Burgerperspectieven (kwartaalonderzoek van het scp, zie www.scp.nl)
- CV Culturele Veranderingen in Nederland (tweejaarlijks scp-onderzoek, zie www.scp.nl)
- ESS European Social Survey (tweejaarlijks internationaal onderzoek, zie www.europeansocialsurvey.org)
- EVS European Values Study (achtjaarlijks internationaal onderzoek, zie <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>)
- ISSP International Social Survey Programme (jaarlijks internationaal onderzoek met wisselende thema's, zie <http://www.issp.org/>)
- LISS Longitudinal Internet Studies for the Social sciences (een panel van CentERdata/Universiteit van Tilburg, met herhaalde metingen en modules over wisselende onderwerpen, zie https://www.lissdata.nl/lissdata/About_the_Panel en Elshout 2012a/b)
- NKO Nationaal Kiezersonderzoek (onderzoek van consortium van Nederlandse politicologen rond de Tweede Kamerverkiezingen, zie www.dpes.nl)

1.3 Opbouw

Na deze inleiding, bekijken we in hoofdstuk 2 hoe opvattingen over democratie en politiek zich in Nederland sinds de jaren zeventig hebben ontwikkeld en hoe de Nederlandse publieke opinie zich verhoudt tot die in andere Europese landen.

In hoofdstuk 3 gaan we uitgebreider in op percepties, opvattingen en politieke participatie van Nederlanders in het begin van de 21^e eeuw. Hoe beoordelen burgers diverse aspecten

van de Nederlandse democratie? Wat vinden ze van uiteenlopende democratische besluitvormingsprocedures? En: in hoeverre doen burgers zelf mee aan democratie of zijn ze daartoe bereid?

In hoofdstuk 4 laten we de gesloten enquêtevragen even voor wat ze zijn, en gebruiken we open antwoorden om de opvattingen van Nederlanders verder in kaart te brengen en te duiden. Op basis van kwalitatief materiaal onderzoeken we welke associaties Nederlanders hebben bij het woord 'democratie', waarom ze tevreden of ontevreden zijn over het functioneren van de democratie en hoe ze over politiek praten.

In hoofdstuk 5 keren we terug naar gesloten vragen over besluitvormingsprocedures en gaan we op zoek naar een beperkt aantal groepen burgers met verwante houdingen tegenover politiek en democratie.

In het slothoofdstuk, hoofdstuk 6, vatten we de bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken samen, geven we antwoord op de vraag wat dit nu eigenlijk zegt over de Nederlandse democratie, kijken we welke vragen over de democratie nog onbeantwoord zijn en doen we suggesties voor vervolgonderzoek om ook die vragen te beantwoorden.

Noten

- 1 Zie ook <http://kennisopenbaarbestuur.nl/thema/democratie/>
- 2 Het ministerie van BZK kijkt in haar democratieproject niet alleen naar de toekomstbestendigheid van de landelijke, maar ook naar die van de lokale democratie. In de voorliggende studie zal de lokale democratie grotendeels buiten beschouwing blijven, zie verder paragraaf 1.2.

2 Nederland in de tijd en in Europa

We beginnen met een (korte) schets van de positie van Nederland internationaal en in de tijd. In hoeverre is de houding van Nederlanders jegens democratie in het begin van de 21^e eeuw uniek? We maken hiervoor vooral gebruik van bestaande publicaties over ontwikkelingen door de tijd en vergelijkingen met andere landen (m.n. van Hendriks et al. 2013 en Thomassen et al. 2014). Om de bevindingen uit de literatuur te illustreren zullen we met NKO en EB kijken hoe opvattingen over democratie en politiek zich door de tijd heen ontwikkelen. Daarnaast zullen we op basis van EB, ESS en EVS laten zien hoe die Nederlandse opvattingen zich verhouden tot opvattingen elders in Europa (voor de afkortingen van de databestanden zie kader 1.1).

2.1 Nederland in de tijd: geen groeiende legitimiteitscrisis

In navolging van Easton (1965) worden in de (internationale) literatuur vaak uiteenlopende niveaus van steun voor de democratie onderscheiden. Zo maakt Dalton (2004: 7) een onderscheid tussen steun voor de politieke gemeenschap, de principes van het regime, de normen en procedures van het regime, de instituties van het regime en steun voor specifieke gezagsdragers. Ook Norris (2011: 24-25) gebruikt een opdeling die loopt van diffuse naar specifieke steun. Zij onderscheidt een gevoel van nationale identiteit, instemming met de kernprincipes en waarden van het regime, evaluaties van de resultaten van het regime, vertrouwen in instituties en steun voor zittende gezagsdragers. In de Nederlandse legitimiteitsbarometer van Hendriks et al. (2013: 7) en in de recente publicatie van Thomassen et al. over de Nederlandse democratie (2014: 32) worden soortgelijke indelingen gehanteerd. Uit het Nederlandse onderzoek komt steeds weer hetzelfde beeld naar voren: van een groeiende legitimiteitscrisis is geen sprake.

Steun voor het principe van democratie blijft groot

Naar de steun voor de politieke gemeenschap is relatief weinig onderzoek gedaan, maar Thomassen et al. (2014: 77) laten zien dat het aandeel Nederlanders dat trots is om Nederlander te zijn de afgelopen dertig jaar is gestegen van 77% in 1982 naar 86% in 2010. Uit de vierde ronde van EVS (2008) blijkt dat 93% van de Nederlanders het eens is met de stelling dat de democratie de beste bestuursvorm is. In ESS 2012 zegt 95% van de Nederlanders het (voldoende) belangrijk te vinden om in een land te wonen dat democratisch wordt bestuurd. In vergelijking met de jaren negentig is dit aandeel niet gedaald. De steun voor het principe van democratie is en blijft groot (Hendriks et al. 2013: 11; Thomassen et al. 2014: 77).

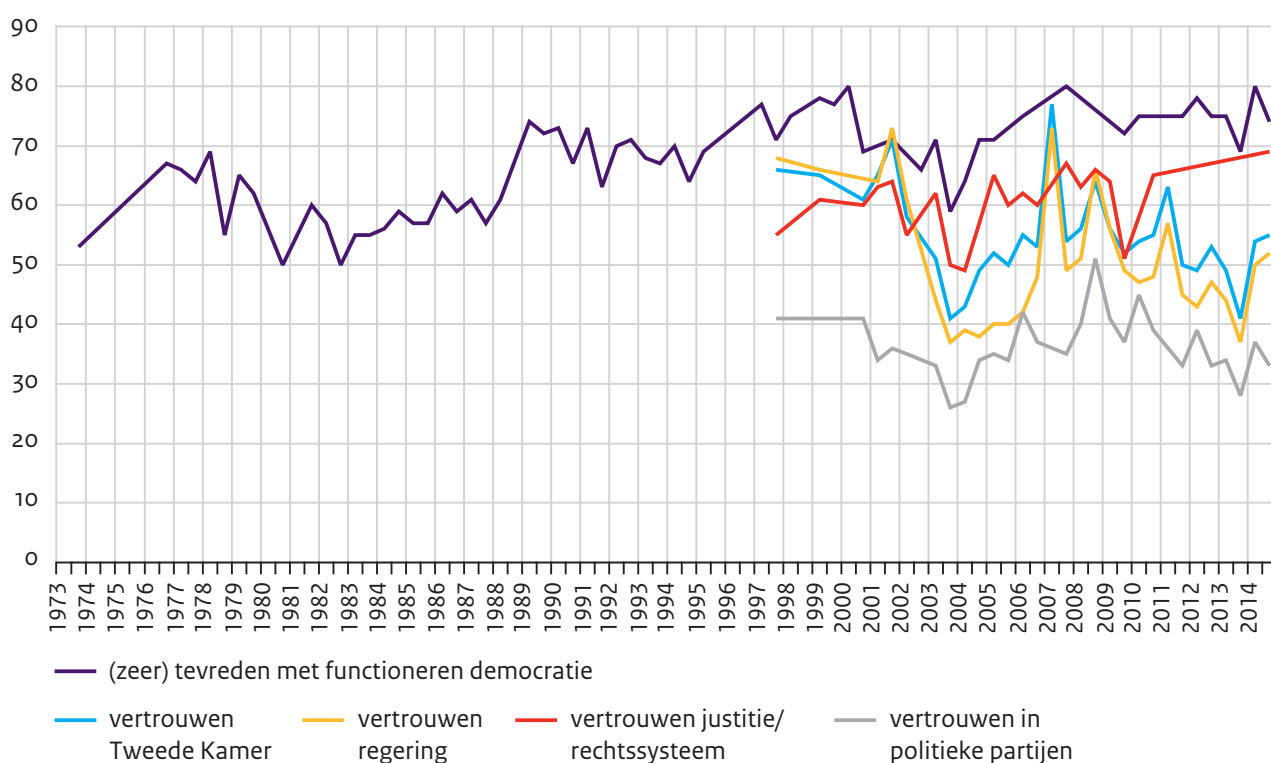
Geen daling van tevredenheid met democratie, wel fluctuatie

Een meerderheid van de Nederlanders zegt tevreden te zijn met de manier waarop de democratie in Nederland functioneert, zo blijkt uit diverse langlopende enquêtes.

Deze vraag naar tevredenheid wordt vaak opgevat als een algemene indicator voor steun voor het democratische systeem en de democratische praktijk (vgl. Hendriks et al. 2013: 7), maar in de literatuur is er veel discussie of dat terecht is (zie o.a. Canache 2001; Ferrin nog te verschijnen). Die discussie laten we hier voor wat zij is, in hoofdstuk 4 gaan we uitgebreider hierop in. Voor nu is het van belang om te kijken hoe de tevredenheid over het functioneren van de Nederlandse democratie zich door de tijd heen ontwikkelt. Een daling van die tevredenheid zou een serieuze indicatie zijn dat er onvrede is over de Nederlandse democratie.

Figuur 2.1

Tevredenheid met het functioneren van de democratie^a en vertrouwen in politiek en rechtssysteem, bevolking van 15 jaar en ouder, 1973-2014 (in procenten)

- a Weergegeven is het aandeel dat zegt zeer of tamelijk tevreden te zijn met het functioneren van de Nederlandse democratie (andere antwoordopties waren ‘weinig tevreden’, ‘helemaal niet tevreden’ of ‘weet niet/geen antwoord’).
- b Weergegeven is het aandeel dat neigt naar vertrouwen in het nationale parlement, de regering en justitie/het rechtssysteem (andere antwoordopties waren ‘neigt niet te vertrouwen’ en ‘weet niet’).

Bron: EC (Eurobarometer 3-82.4)

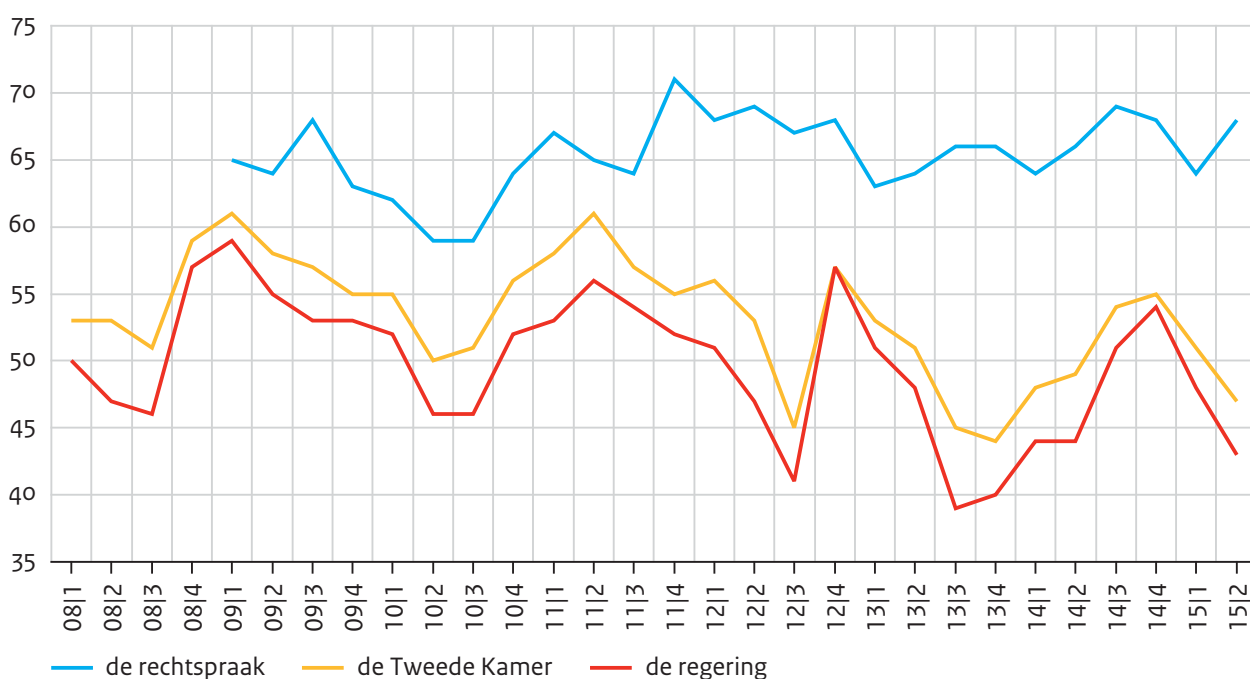
Van zo’n daling lijkt echter geen sprake. In vergelijking met 1973, toen deze vraag voor het eerst werd gesteld in de Eurobarometer, is de tevredenheid met de democratie gestegen (figuur 2.1). Wat wel opvalt zijn de fluctuaties (zie ook Tiemeijer 2008: 109; Thomassen et al. 2014: 78). De tevredenheid met de democratie lijkt te dalen in tijden van economische crisis (begin jaren 1980 en 2007-2010) en is relatief laag in de periode 2001-2004 (Fortuyn, eerste kabinet Balkenende).

Steun voor politieke instituties lager en volatieler dan voor democratie

Het mag dan niet helemaal helder zijn wat de vraag naar tevredenheid met het functioneren van de democratie precies meet, duidelijk is wel dat die tevredenheid groter is dan het vertrouwen in specifieke democratische instituties zoals de regering, het parlement, het rechtssysteem of politieke partijen (figuur 2.1). Dat geldt voor de hele periode waarin in EB gevraagd is naar tevredenheid en vertrouwen. Het vertrouwen in de rechtspraak en het rechtssysteem is over het algemeen groter dan het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering (zie ook figuur 2.2). In de Tweede Kamer hebben net iets meer mensen vertrouwen dan in de regering. Het vertrouwen in politieke partijen is nog lager.

Figuur 2.2

Vertrouwen in de rechtspraak, Tweede Kamer en regering^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2015/2 (in procenten)

a Vermeld is het aandeel scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

Bron: COB'08|1-'15|2

Sinds 1997 is het vertrouwen in het rechtssysteem redelijk stabiel, een enkele dip en piek nagelaten ligt het tussen 55% en 65%. Over het algemeen geldt dat het politieke vertrouwen in de jaren negentig in Nederland relatief groot was en vanaf 2002 in vergelijking met de jaren negentig op een wat lager niveau ligt, maar wel met grote pieken en dalen. Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering kent pieken eind 2001 en begin 2007 (aantreden kabinet Balkenende IV) en dieptepunten in de periode 2003-2004 (Balkenende II) en eind 2013. Het vertrouwen in politieke partijen lag eind jaren negentig rond de 40% en schommelt sinds 2001 rond de 35%.

Dat het vertrouwen in politieke instituties behoorlijk volatiel is, wordt nog duidelijker in de kwartaalcijfers van het COB voor de periode 2008-2015/2 (figuur 2.2). Het lijkt sterk afhankelijk van economische ontwikkelingen (het redden van de banken in 2008 door minister van financiën Bos zorgt voor een vertrouwenspiek), de vorming van kabinetten (vertrouwenspieken bij de vorming van kabinetten, o.a. Balkenende IV in 2007, Rutte I in 2010, Rutte II in 2012), kabinetscrisissen en politieke crisissen (o.a. vertrouwensdalingen door problemen van Balkenende IV begin 2010, val Rutte I 2011; zie ook Den Ridder en Schyns 2013: 64). In figuur 2.2 zien we dat het vertrouwen in de rechtspraak hoger is dan het vertrouwen in de politiek, en ook stabiel. Op middellange (en korte) termijn lijkt er echter geen structurele daling te zijn van het vertrouwen in politieke instituties. Het is in 2014/2015 lager dan eind jaren negentig, maar hoger dan in de periode 2002-2004.

2.2 Nederland in Europa: bovengemiddeld tevreden

Hoe doet Nederland het in verhouding tot andere Europese landen? Hoe uniek is de positie van Nederlanders? Voor de beantwoording van die en andere vragen hebben we in tabel 2.1 gegevens uit zoveel mogelijk landen in het Europese waardenonderzoek van 2008/'09 bij elkaar gezet.¹

De steun voor het principe van democratie is onder Nederlanders niet hoger of lager dan onder inwoners van andere Europese landen. 92% van de Nederlanders vindt een democratisch systeem een goede manier om besluiten te nemen (kolom F in tabel 2.1) en dat aandeel ligt dicht bij het (Europese) gemiddelde. De score van 93% voor democratie als beste bestuursvorm, verschilt ook nauwelijks van het gemiddelde (kolom G in tabel 2.1). In Denemarken is de steun voor het principe van democratie met 99% het grootst, in Hongarije, Rusland, Oekraïne en Moldavië is de steun voor democratie het laagst, maar nog altijd ruim boven de 70%.

Opvattingen over democratie en landsbestuur in 43 Europese landen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008/09 (in procenten)

land	code	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
		demo- cratie	bestuur	leiders	experts	leger	demo- cratie	het beste	economie	besluite- loos	geen orde
Zwitserland	CH	78	69	23	39	3	97	96	16	74	21
Denemarken	DK	76	55	15	29	1	99	99	8	33	14
Cyprus	CY	75	52	15	27	19	95	97	38	49	32
Luxemburg	LU	75	61	37	45	4	92	94	29	59	27
Noorwegen	NO	71	57	18	40	2	96	96	37	66	29
Zweden	SE	70	59	15	39	5	94	95	9	38	13
Malta	MT	69	56	30	47	10	95	96	13	25	14
Ierland	IE	67	59	30	51	11	88	86	32	43	30
Duitsland	DE	65	55	20	62	2	91	95	17	40	16
Wit-Rusland	BY	63	57	71	64	15	88	88	24	38	33
België	BE	61	30	41	61	8	92	89	33	65	37
Turkije	TR	60	38	60	56	30	92	94	32	51	35
Spanje	ES	58	39	20	63	5	96	96	41	66	18
Nederland	NL	56	62	37	51	3	92	93	12	50	22
Oostenrijk	AT	54	31	23	58	7	92	96	19	48	21
Finland	FI	54	55	15	49	4	92	95	18	37	15
Polen	PL	53	31	21	77	14	86	90	35	69	52
Slovenië	SI	50	32	26	81	4	88	91	43	68	47
Armenië	AM	48	35	47	60	37	92	88	25	44	36
Slowakije	SK	47	51	12	84	3	88	91	33	52	41
IJsland	IS	46	34	15	70	1	96	96	13	25	13
Estland	EE	45	33	27	62	5	84	88	28	40	28
Griekenland	GR	43	21	8	19	9	97	96	47	51	31
Portugal	PT	43	15	49	60	15	92	93	40	63	41

Tabel 2.1
(Vervolg)

land	code	A demo- cratie	B bestuur	C leiders	D experts	E leger	F demo- cratie	G het beste	H economie	I besluite- loos	J geen orde
Macedonië	MK	42	35	72	70	24	94	88	29	50	25
Georgië	GE	41	47	54	58	6	96	96	20	25	27
Roemenië	RO	41	34	73	73	26	84	87	53	71	47
Tsjechië	CZ	40	35	29	65	8	82	84	38	51	54
Frankrijk	FR	39	20	25	52	5	91	93	52	74	45
Montenegro	ME	38	44	51	77	29	88	86	30	30	28
Russische Federatie	RU	38	44	59	48	17	78	80	35	58	53
Verenigd Koninkrijk	UK	36	27	31	54	9	85	88	41	57	35
Italië	IT	32	23	16	46	5	97	96	28	47	17
Litouwen	LT	32	17	51	53	8	83	90	42	63	40
Letland	LV	29	25	63	71	11	78	85	50	68	47
Moldavië	MD	28	28	85	81	32	80	73	58	73	56
Bosnië Herzegovina	BA	26	18	42	74	29	83	83	27	27	34
Kroatië	HR	26	19	31	84	11	88	88	41	38	30
Hongarije	HU	21	12	27	84	6	82	81	43	63	45
Servië	RS	20	25	68	88	29	89	84	36	34	30
Albanië	AL	18	28	38	79	20	88	93	40	51	41
Oekraïne	UA	16	12	67	52	13	72	77	44	72	58
Bulgarije	BG	10	10	62	90	12	80	83	51	53	60
gemiddelde van de landen		47	37	38	60	12	89	90	33	51	33

Tabel 2.1
(Vervolg)

- a A: is tevreden met de manier waarop de democratie zich ontwikkelt in het land; B: geeft een voldoende voor hoe het land bestuurd wordt; C: vindt 'een sterke leider hebben die zich niet druk hoeft te maken om parlement en verkiezingen' een goede manier om het land te besturen; D: idem 'experts en niet de regering nemen besluiten op basis van wat hen het beste lijkt voor het land'; E: idem 'het leger het land laten besturen'; F: idem 'een democratisch politiek systeem hebben'; G: is het eens met de stelling dat de democratie misschien problemen kan hebben, maar beter is dan enige andere vorm van regeren; H: idem, in een democratie functioneert het economische systeem slecht; I: idem, democratieën zijn besluiteloos en er wordt te veel gekletst; J: idem, democratieën zijn niet goed in het handhaven van orde. De landen zijn geordend op A.

Bron: EVS'08/'09

Behalve naar democratie als manier om besluiten te nemen, is ook gevraagd of sterke leiders, besluitvorming door experts of het leger goede manieren zijn om het land te besturen (kolom C, D en E in tabel 2.1). Besluitvorming door deze drie 'instituten' kan op aanzienlijk minder steun van Nederlanders rekenen. 37% steunt besluitvorming door sterke leiders, 51% besluitvorming door experts en 3% besluitvorming door het leger. Ook in andere landen is de steun voor democratie groter dan voor deze drie alternatieven.

De steun voor besluitvorming door het leger ligt in Nederland lager dan het gemiddelde, dat in andere landen eveneens zeer laag is. Voor besluitvorming door experts zijn Nederlanders wederom minder dan gemiddeld te porren. De steun voor sterke leiders ligt dicht bij het gemiddelde, al zien we hier een behoorlijk grote spreiding tussen landen.

In Wit-Rusland, Roemenië, Moldavië en Macedonië is de steun voor sterke leiders groot (> 70%), in de Noordse landen is er nauwelijks steun (15%-18%).

12% van de Nederlanders steunt de stelling dat in een democratie het economische systeem slecht functioneert, dat aandeel ligt ruim onder het gemiddelde (kolom H). Ook het aandeel Nederlanders dat instemt met de stelling dat democratieën slecht orde kunnen houden (22%, kolom J) ligt onder het gemiddelde. 50% van de Nederlanders is het eens met de stelling dat een democratie besluiteloos is, een aandeel dat dicht bij het gemiddelde ligt (kolom I). In Denemarken, Zweden en Malta is men hier aanzienlijk minder negatief over, Zwitsers en Fransen zijn het veel vaker met deze stelling eens.

56% van de Nederlanders is tevreden met de manier waarop de democratie zich in het land ontwikkelt. Deze tevredenheid ligt boven het gemiddelde, maar in dertien landen is men nog meer tevreden. Gevraagd naar het bestuur van het land, scoort Nederland veel beter. 62% van de Nederlanders geeft een voldoende voor de manier waarop het land wordt bestuurd (kolom B in tabel 2.1) en dat is ruim boven het Europese gemiddelde van 37%. Alleen de Zwitsers zijn iets vaker tevreden.

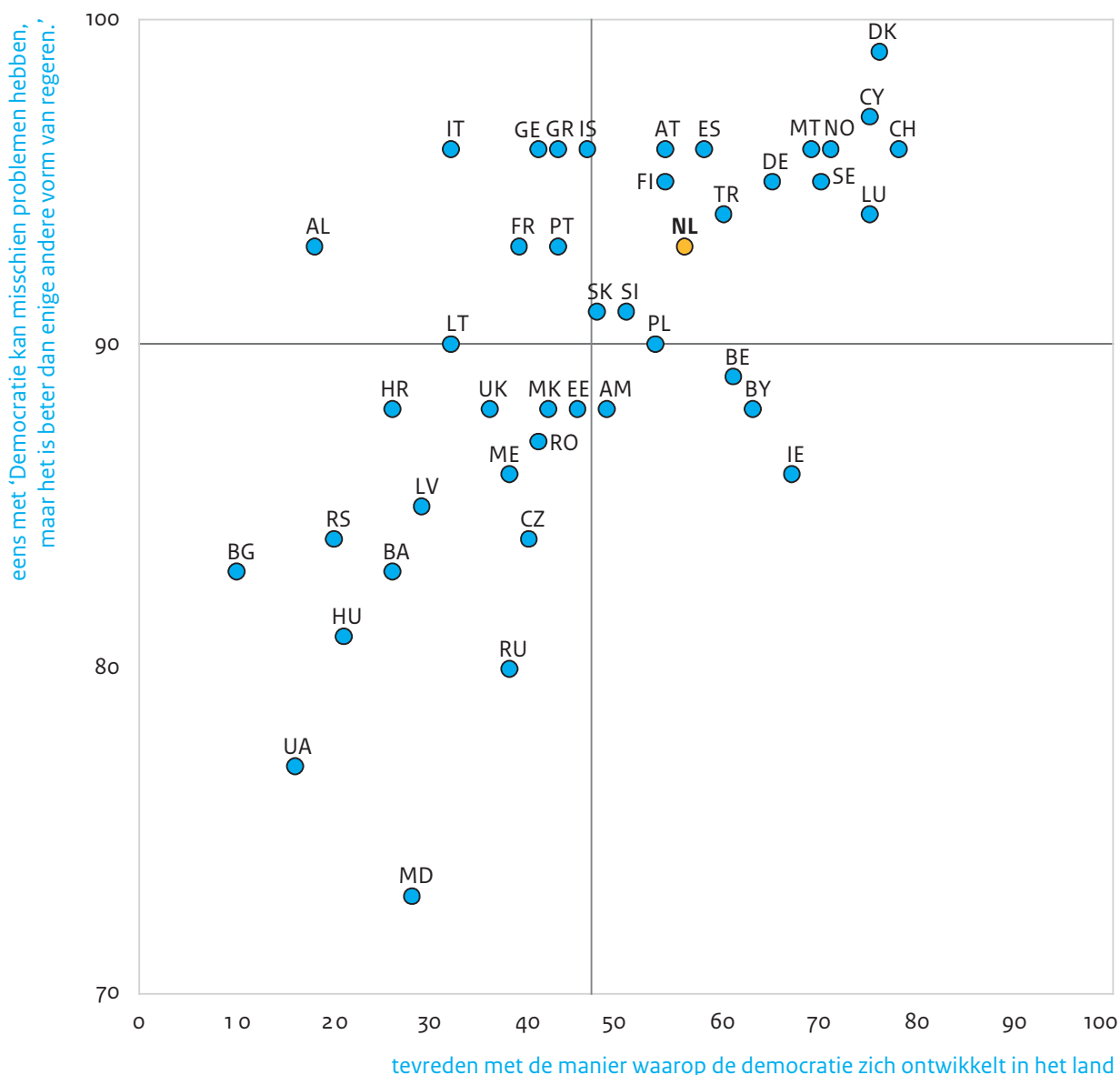
Nederland zit bij de positief gestemde landen

Als we de steun voor democratie als principe afzetten tegen de tevredenheid met de manier waarop de democratie zich ontwikkelt, zien we dat Nederland in het 'positieve segment' (rechtsboven in figuur 2.3) valt. Nederland behoort echter niet tot de top van meest positieve landen, die wordt gevormd door Zwitserland, Denemarken, Cyprus, Luxemburg, Noorwegen en Zweden. In deze landen vindt 70% of meer dat hun democratie zich in een positieve richting ontwikkelt; dat aandeel ligt aanzienlijk hoger dan de 56% in Nederland. De steun voor het idee van democratie ligt in deze landen eveneens (iets) hoger.

Ook in meer recent onderzoek van ESS uit 2012 bevindt Nederland zich in de top van het aandeel dat het (voldoende) belangrijk vindt om in een land te wonen dat democratisch wordt bestuurd (95%, zie figuur 2.4). Dit ligt dicht bij het Europese gemiddelde. Alleen in Rusland vindt slechts 64% democratie van belang.² Het aandeel dat het democratisch gehalte van Nederland voldoende vindt, ligt met 84% ruim boven het gemiddelde. Alleen de Scandinavische landen en Zwitserland scoren hoger. In Rusland, Oekraïne, Bulgarije en Albanië vinden de minste mensen dat hun land democratisch is.

Figuur 2.3

Steun voor het principe van democratie en tevredenheid met de ontwikkeling van de democratie in 43 Europese landen^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008/09 (in procenten)

a Zie tabel 2.1 voor uitleg van de landcodes en de vraagformuleringen. De assen zijn de gemiddelden van de percentages in de landen.

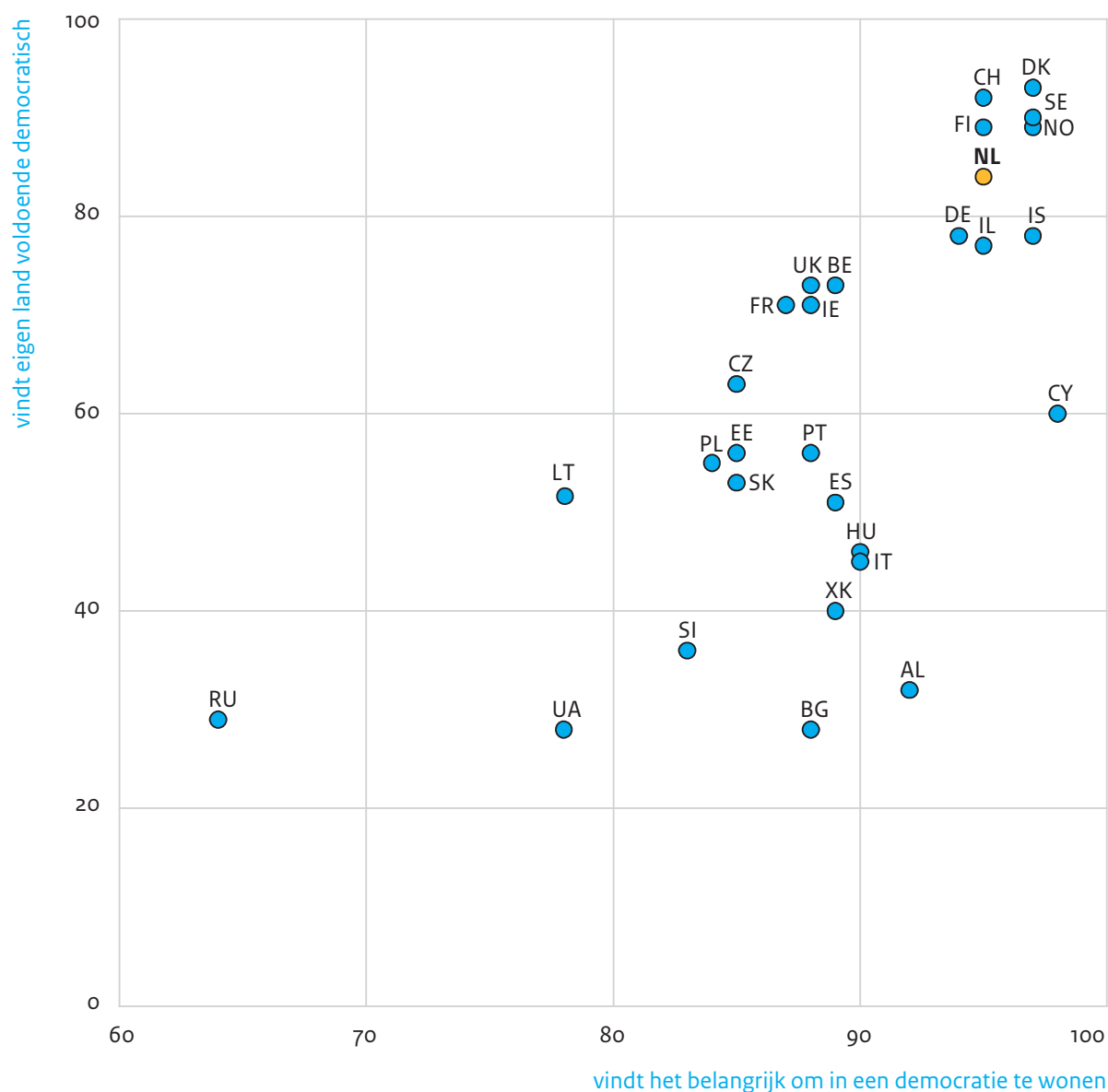
Bron: EVS'08/09

Nederland hoort tevens bij de hoogst scorende landen als het gaat om tevredenheid met de democratie en vertrouwen in het parlement (figuur 2.5). 75% van de Nederlanders is voldoende tevreden over het functioneren van de democratie. Wederom doen alleen de Scandinavische landen en Zwitserland het beter. Een vergelijkbare vraag in de Eurobarometer levert hetzelfde beeld op, alleen de Denen, Luxemburgers en Zweden zijn daar meer tevreden met het functioneren van de democratie (Thomassen et al. 2012: 72). We zagen in figuur 2.1 al dat de tevredenheid met het functioneren van de democratie aanzienlijk hoger ligt dan het vertrouwen in parlement of regering. In figuur 2.5 zien we dat dit

niet alleen voor Nederland geldt, maar ook voor alle andere Europese landen – ze bevinden zich allemaal onder de schuine stippellijn. Nederland moet hier de Scandinavische landen en Zwitserland weer voor laten gaan, maar het vertrouwen in het parlement is aanzienlijk hoger dan in andere Europese landen.

Figuur 2.4

Belang dat men hecht aan democratie^a en het democratische gehalte van het land^b, bevolking van 15 jaar en ouder, 2012 (in procenten)

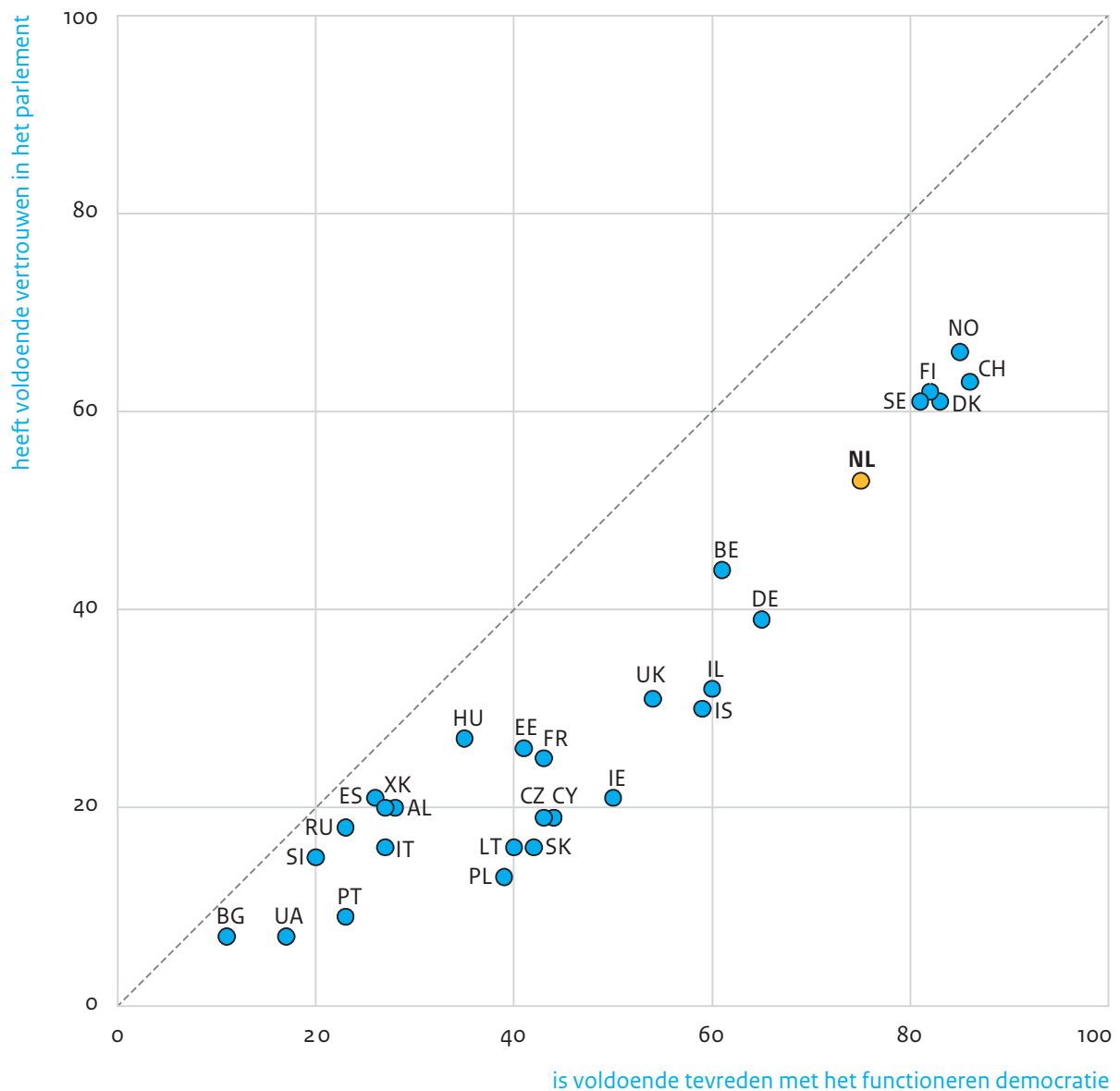
a 'Hoe belangrijk is het voor u om te wonen in een land dat democratisch bestuurd wordt? Kies een antwoord op deze kaart waarbij 0 helemaal niet betekent en 10 uiterst belangrijk'. Weergegeven is het aandeel dat een zes of hoger geeft.

b 'Hoe democratisch denkt u dat Nederland in het algemeen is. Kies een antwoord op deze kaart waarbij 0 helemaal niet democratisch betekent en 10 volledig democratisch'. Weergegeven is het aandeel dat een zes of hoger geeft.

Bron: ESS'12/'13

Figuur 2.5

Tevredenheid met functioneren van de democratie^a en vertrouwen in het parlement^b, bevolking 15 jaar en ouder, 2012 (in procenten)

a 'Hoe tevreden bent u in het algemeen met de manier waarop de democratie werkt in Nederland?' Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft.

b 'Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik oplees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen heeft.' Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft.

Bron: ESS'12/'13

2.3 Slot: niet meer reden tot zorg dan voorheen of elders

Alle (empirische) overzichten van de houdingen, percepties en opvattingen van Nederlanders over de democratie wijzen dezelfde kant op: er zijn geen aanwijzingen voor een fundamentele daling in de steun voor de democratie, voor een dalende tevredenheid met de

democratische praktijk of een sterk verminderd vertrouwen in de politiek. Er is, in de woorden van Thomassen et al. (2014: 203) ‘nauwelijks empirisch bewijs te vinden voor een legitimiteitscrisis in Nederland’. Hendriks et al. (2013: 60) schrijven: ‘Als de “problemen der democratie” zo ernstig zijn dat de situatie (bijna) niet meer houdbaar is spreekt men van een legitimiteitscrisis. Daarvoor is in de statistieken (...) niet veel evidentie te vinden.’ Eventuele zorgen over de Nederlandse democratie zijn vanuit het perspectief van de publieke opinie niet groter of urgenter dan eerder of elders (vgl. Norris 2011). Uit alle beschikbare gegevens en literatuur komt naar voren dat Nederland het goed doet in vergelijking met andere Europese landen. De steun voor democratie als regeervorm is vergelijkbaar met elders, de tevredenheid met de democratische praktijk en het politiek vertrouwen is hoger. Alleen in de Scandinavische landen, Luxemburg en Zwitserland is men positiever.

Deze vergelijkingen door de tijd heen en met andere Europese landen zijn enerzijds geruststellend (‘Nederland doet het goed’), maar anderzijds toch niet helemaal bevredigend. Ondanks de cijfers beklijft het gevoel dat er ‘iets’ aan de hand is. Ook Thomassen et al. (2014: 208 e.v.) en Hendriks et al. (2013: 60) stellen dat het gebrek aan empirisch bewijs voor een groeiende legitimiteitscrisis niet betekent dat er geen enkele reden is voor zorgen over de toekomst van de Nederlandse democratie. Waarom is dat? En waarover moeten we ons dan precies ongerust maken? Om die vragen te beantwoorden, kijken we in de volgende hoofdstukken meer in detail naar de percepties en voorkeuren van Nederlanders met betrekking tot democratie en politiek. Daarbij zal een breder palet van vragen aan de orde komen en laten we burgers zelf aan het woord over politiek en democratie.

Noten

- 1 We gaan hier voorbij aan de problemen van landenvergelijkende metingen van opvattingen over democratie, want er zijn wel kanttekeningen te plaatsen. Zo zijn er tussen landen verschillen in de betekenis en gevoelswaarde van identieke begrippen en verschillen in het referentiekader van waaruit antwoorden worden gegeven. Zie hierover bijvoorbeeld Canache et al. (2001) en Ariely (2015).
- 2 Opmerkelijk is overigens dat relatief weinig Nederlanders zeggen dat ze het uiterst belangrijk vinden om in een democratie te leven: 53% geeft een 9 of 10 op een schaal die loopt van 0 tot 10. Die score is laag in vergelijking met bijvoorbeeld de Scandinavische landen (Denemarken 86%, Zweden 83%, Noorwegen 81%).

3 Nederland nu

We zagen in het vorige hoofdstuk dat de meeste Nederlanders het principe van democratie steunen. 93% van de Nederlanders is het eens met de stelling dat een democratie de beste vorm van regeren is. 95% van de Nederlanders vindt het (voldoende) belangrijk om in een land te wonen dat democratisch bestuurd wordt. 32% kiest voor het uiterste van de schaal (score 10) en geeft daarmee aan het ‘uiterst belangrijk’ te vinden om in een democratisch bestuurd land te wonen, maar ook het aandeel van score 8 en 9 is hoog. Slechts 5% zegt het onbelangrijk te vinden om in een democratisch bestuurd land te wonen.

Democratie is dus belangrijk. Maar wat zijn de belangrijkste kenmerken van een democratie? Hoe beoordelen burgers de Nederlandse democratie? Wat zijn hun opvattingen over uiteenlopende democratische besluitvormingsprocedures? En: hoe zit het met de democratische en politieke participatie? Die vragen beantwoorden we op basis van beschikbaar enquêteonderzoek naar democratie en politiek. We beperken ons daarbij in dit hoofdstuk tot gesloten vragen (in hoofdstuk 4 staan open vragen centraal) en richten ons zoveel mogelijk op alle Nederlanders – al zullen we vooruitlopend op hoofdstuk 5 in paragraaf 3.3 kort ingaan op groepsverschillen.

3.1 Kenmerken van een democratie

Het woord ‘democratie’ heeft geen eenduidige betekenis. Wetenschappers verstaan er verschillende dingen onder. In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen minimale en maximale definities van een democratie (zie o.a. Ferrin en Kriesi nog te verschijnen; Merkel 2013). In een minimale definitie gaat het vaak alleen om democratie als *middel* of besluitvormingsprocedure en om elementen als stemrecht, vrije verkiezingen en de aanwezigheid van democratische instellingen en procedures. Maximale definities zijn breder en verwijzen ook naar democratie als *doel* en de gewenste resultaten van een democratie, zoals effectiviteit van een regering of sociale gelijkheid (Baviskar en Malone 2004: 5). In hoofdstuk 4 gaan we na welke spontane associaties mensen hebben bij het woord democratie. Hier kijken we eerst op basis van gesloten vragen welke kenmerken belangrijk zijn. In ESS 2012 (zie voor de afkortingen van de databestanden hoofdstuk 1, kader 1.1) zijn zestien kenmerken van een democratie voorgelegd, die volgens de onderzoekers ten minste drie dimensies van democratie zouden meten: een liberale democratie-dimensie, een directe democratie-dimensie en een sociale democratie-dimensie (Ferrin en Kriesi 2014: 9-10). De liberale democratie-dimensie is een samenvoeging van de electorale dimensie en een liberale dimensie en omvat dertien kenmerken die betrekking hebben op competitie, verantwoording, deliberatie, responsiviteit, rechtsgelijkheid, minderheidsrechten en vrijheid. De directe democratie-dimensie bevat één kenmerk, te weten referenda over belangrijke kwesties. De sociale democratie-dimensie telt twee kenmerken, namelijk het bestrijden van armoede en het verminderen van inkomensverschillen. Aan responden-

ten is gevraagd om bij elk kenmerk aan te geven hoe belangrijk men het vindt voor de democratie in het algemeen (zie tabel 3.1).¹

Vrije verkiezingen en gelijke behandeling belangrijkste elementen van democratie

In tabel 3.1 staat voor elk element, welk aandeel Nederlanders het kenmerk uiterst belangrijk vindt (score 9 of 10), welk aandeel het voldoende belangrijk vindt (score 6-10), de gemiddelde score en de standaarddeviatie. Hoe hoger de standaarddeviatie, des te groter de spreiding van antwoorden is en dus de verdeeldheid van Nederlanders over het betreffende kenmerk.

Bij deze rij van kenmerken hechten Nederlanders het grootste belang aan gelijke behandeling in de rechtbank en aan vrije en eerlijke verkiezingen. Daarover is men redelijk eensgezind: bijna 70% van de Nederlanders vindt ze uiterst belangrijk. Ook in andere Europese landen worden deze twee kenmerken het belangrijkste gevonden en vormen ze dus in de ogen van burgers de kern van wat 'democratie' is (Ferrin en Kriesi 2014: 10).

Na deze duidelijke top twee, volgen zeven elementen die door meer dan 90% van de Nederlanders 'voldoende' belangrijk worden gevonden, maar die minder vaak 'uiterst' belangrijk zijn. Voor bijna iedereen voldoende belangrijk en voor 53% uiterst belangrijk is dat de regering haar beslissingen uitlegt aan kiezers. Dat de media kiezers betrouwbare informatie geven is voor 56% uiterst belangrijk. 55% vindt het uiterst belangrijk dat rechtbanken de regering een halt toeroepen als zij buiten haar bevoegdheden handelt.

De bescherming van minderheidsrechten is voor 49% uiterst belangrijk, een vrije oppositie voor 44%, bescherming tegen armoede voor 42% en de mogelijkheid om regeringspartijen af te straffen voor 40%.

Duidelijke politieke alternatieven, vrije media, stemrecht voor immigranten, burgers die praten over politiek voorafgaand aan verkiezingen, referenda over belangrijke beslissingen, het verminderen van inkomensverschillen en het rekening houden met andere Europese regeringen, zijn voor veel Nederlanders wel voldoende belangrijk, maar slechts een kleine groep vindt deze kenmerken uiterst belangrijk (voor een democratie). Het houden van referenda wordt door veel Nederlanders niet gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor de democratie. Bij de sociale democratie-dimensie valt op dat men het beschermen van burgers tegen armoede belangrijker vindt dan het verkleinen van inkomensverschillen.

Tabel 3.1

Van belang voor de democratie in het algemeen^a, bevolking van 15 jaar en ouder, 2012 (in procenten en scores

	uiterst belangrijk (%) ^b	voldoende belangrijk (%) ^c	gemiddelde score (0-10)	standaard- deviatie
dat de rechtbanken iedereen op een gelijke manier behandelen	70	96	9,0	1,3
dat nationale verkiezingen vrij en eerlijk verlopen	69	96	9,0	1,4
dat de media de bevolking betrouwbare informatie geven	56	92	8,5	1,7
dat de rechtbanken in staat zijn om de regering een halt toe te roepen wanneer ze buiten haar bevoegdheden handelt	55	91	8,4	1,8
dat de regering haar beslissingen uitlegt aan de kiezers	53	96	8,5	1,3
dat de rechten van minderheden worden beschermd	49	93	8,4	1,5
dat oppositiepartijen de vrijheid hebben om de regering te bekritisieren	44	92	8,2	1,6
dat de regering alle burgers beschermt tegen armoede	42	91	8,1	1,7
dat de regeringspartijen afgestraft worden bij verkiezingen wanneer ze slecht werk leveren	40	91	8,0	1,7
dat media de vrijheid hebben om de regering te bekritisieren	37	85	7,7	2,0
dat immigranten enkel het recht hebben om te stemmen voor de nationale verkiezingen wanneer zij de nationaliteit hebben	37	84	7,7	2,1
dat verschillende politieke partijen duidelijke alternatieven aanbieden ten opzichte van elkaar	28	89	7,7	1,6

Tabel 3.1

(Vervolg)

	uiterst belangrijk (%) ^b	voldoende belangrijk (%) ^c	gemiddelde score (0-10)	standaard- deviatie
dat kiezers met mensen die zij kennen over politiek praten voordat zij beslissen hoe ze zullen stemmen	27	84	7,4	2,0
dat de bevolking het laatste woord heeft over de belangrijkste politieke kwesties door er rechtstreeks op te stemmen in een referendum	27	79	7,2	2,1
dat de regering maatregelen neemt om inkomensverschillen te verminderen	21	77	7,0	2,1
dat politici rekening houden met de opvattingen van andere Europese regeringen voordat ze beslissingen nemen	9	70	6,3	2,0

- a Vraagstelling 'Nu volgen een aantal vragen over democratie. Straks zal ik u vragen naar hoe democratie werkt in Nederland. Nu wil ik u echter vragen om na te denken over hoe belangrijk u verschillende zaken vindt voor democratie in het algemeen. [...] Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen hoe belangrijk u het vindt voor de democratie in het algemeen?' 0 = 'helemaal niet belangrijk voor de democratie in het algemeen', 10 = 'uiterst belangrijk voor de democratie in het algemeen'. De kenmerken zijn gerangschikt op het aandeel dat het kenmerk uiterst belangrijk vindt.
- b Weergegeven is het aandeel dat het betreffende element een 9 of 10 geeft.
- c Weergegeven is het aandeel dat het betreffende element een voldoende geeft (6-10).

Bron: ESS'12/'13

Vrije verkiezingen en een gelijke behandeling bij rechtbanken worden dus het meest belangrijk gevonden – dat wil zeggen: het meest belangrijk van deze lijst kenmerken. Een element dat in deze lijst lijkt te missen is 'vrijheid'. Vrijheid van meningsuiting en het leven in vrijheid worden door veel auteurs (én door burgers, zie hoofdstuk 4) gezien als wezenlijk onderdeel van wat een democratie is. Tiemeijer (2010: 219) heeft in een online onderzoek eveneens gevraagd naar kenmerken van een democratie en daarbij wel een item over de vrijheid van meningsuiting opgenomen. Men kreeg tien mogelijke democratische kenmerken² voorgelegd en de vraag of ze 'zeer', 'enigszins' of 'niet' kenmerkend voor een democratie zijn. Bij deze lijst wordt de vrijheid van meningsuiting het vaakst genoemd als (zeer) kenmerkend element. Andere elementen die men kenmerkend acht zijn dat men met betrokkenen overlegt voordat besluiten worden genomen, dat de regering doet wat de meerderheid van de burgers wil en dat politici bereid zijn compromissen te sluiten. Een kleinere groep vindt referenda, het rekening houden met minderheden en het helpen van zwakkeren kenmerkend.

3.2 Evaluaties en percepties van de Nederlandse democratie

Wat vinden burgers van de Nederlandse democratie? We beginnen met de algemene oordelen van Nederlanders over de democratie. Daarna bekijken we hoe Nederlanders uiteenlopende aspecten hiervan beoordelen. Waarover is men positief en waarover is men minder te spreken?

Meerderheid voldoende tevreden met de Nederlandse democratie

In ESS 2012 is gevraagd om op een schaal van 0 tot 10 aan te geven hoe democratisch Nederland is, waarbij een 0 staat voor 'helemaal niet democratisch' en een 10 voor 'volledig democratisch'. Gemiddeld geeft men een 6,9 en 84% vindt Nederland voldoende democratisch (tabel 3.2). De meeste mensen geven een 7 of 8 aan de democratie. Dat lijkt erop te duiden dat verreweg de meeste mensen Nederland behoorlijk democratisch vinden, maar dat het nog beter zou kunnen. Slechts 13% geeft aan Nederland volledig democratisch te vinden en geeft een 9 of 10.

Als we de beoordeling van de Nederlandse democratie afzetten tegen het belang dat men aan democratie hecht (zie de inleiding van dit hoofdstuk), dan blijkt dat mensen die meer belang hechten aan het wonen in een land dat democratisch wordt bestuurd, het democratisch gehalte van Nederland positiever beoordelen.³ Mensen die een 10 geven aan het belang dat ze hechten aan democratisch bestuur, geven de democratie in Nederland gemiddeld een 7,6 (n = 580). Mensen die het belang een 7 geven, geven Nederland gemiddeld een 6,4 (n = 212).

75% zegt voldoende tevreden te zijn met het functioneren van de Nederlandse democratie, slechts 4% is daarmee heel tevreden. Ter vergelijking: over de democratie zijn meer mensen tevreden dan over het functioneren van de regering. Daarmee is slechts 50% voldoende tevreden en bijna niemand heel tevreden. De samenhang tussen de beoordeling van het democratisch gehalte van Nederland en de tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie is hoog: Pearsons correlatie = 0,63 (p = 0,0; n = 1792). In hoofdstuk 4 kijken we basis van open antwoorden wat deze enquêtevraag precies meet en waarom Nederlanders tevreden of ontevreden zijn over het functioneren van de Nederlandse democratie.

Tabel 3.2

Oordelen over de Nederlandse democratie en regering, bevolking van 15 jaar en ouder, 2012 (in procenten en scores)

	volledig democratisch / tevreden (%) ^d	voldoende democratisch / tevreden (%) ^e	gemiddelde score (0-10)	standaard- deviatie
hoe democratisch is Nederland ^a	13	84	6,9	1,6
tevredenheid met functioneren democratie ^b	4	75	6,3	1,7
tevredenheid met functioneren regering ^c	0	50	5,2	1,9

a Vraagstelling 'Hoe democratisch denkt u dat Nederland in het algemeen is? Kies een antwoord op deze kaart waarbij 0 helemaal niet democratisch betekent en 10 volledig democratisch'.

b Vraagstelling 'Hoe tevreden bent u in het algemeen met de manier waarop de democratie werkt in Nederland?'.

c Vraagstelling 'Als u nu denkt aan de Nederlandse regering, hoe tevreden bent u over de manier waarop zij haar werk doet?'.

d Weergegeven is het aandeel dat het betreffende element een 9 of 10 geeft.

e Weergegeven is het aandeel dat het betreffende element een voldoende geeft (6-10).

Bron: ESS'12/'13

Ook in het NKO van 2012 is gevraagd naar tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie (tabel 3.3). Omdat de aangeboden antwoordcategorieën verschillen met die van ESS, zijn de vragen onderling niet vergelijkbaar, maar opnieuw zien we dat een grote groep Nederlanders (78%) tevreden is met het functioneren van de democratie. De groep die ontevreden is, is overigens niet verwaarloosbaar. Het gaat in het NKO om een vijfde van de bevolking, in ESS geeft een kwart een onvoldoende.

Nederland: vrije verkiezingen, vrije media, vrije oppositie

In het NKO is tevens gevraagd naar twee meer specifieke oordelen over de Nederlandse democratie: de mate waarin in Nederland rechten worden beschermd en de manier waarop in Nederland politieke besluiten tot stand komen. 73% is tevreden over de mate waarin de rechten worden beschermd, 25% is hierover ontevreden. Over de manier waarop besluiten worden genomen is slechts 58% tevreden, 39% is ontevreden. Niet alle kenmerken van de Nederlandse democratie worden dus even goed beoordeeld (vgl. Tiemeijer 2010: 225).

Tabel 3.3

Tevredenheid met democratie en besluitvorming, bevolking van 18 jaar en ouder, 2012 (in procenten)

in hoeverre tevreden met...	(zeer) tevreden	(helemaal) niet tevreden	weet niet
...de manier waarop de democratie in Nederland functioneert	78	21	1
...de mate waarin in Nederland rechten worden beschermd	73	25	2
...de manier waarop in de Nederlandse politiek besluiten tot stand komen	58	39	4

a Antwoordmogelijkheden: zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden, helemaal niet tevreden.

Bron: NKO'12

Op basis van het eerder aangehaalde ESS 2012 kunnen we meer zeggen over de percepties van diverse aspecten van de Nederlandse democratie. Bij het grootste gedeelte van de kenmerken uit tabel 3.1 is niet alleen gevraagd hoe belangrijk ze zijn voor de democratie in het algemeen, maar ook in hoeverre men ze van toepassing vindt op Nederland (tabel 3.4). Nederland scoort in de ogen van haar burgers relatief goed als het gaat om vrije verkiezingen, vrijheid van media en vrijheid van oppositie. Meer dan 90% vindt deze drie elementen voldoende van toepassing op de situatie in ons land. Het aandeel dat vindt dat deze elementen volledig aanwezig zijn, is resp. 51%, 41% en 36%. Men geeft Nederland dus meestal niet de allerhoogste score. Dat Nederlanders positief zijn over de aanwezigheid van vrije en eerlijke verkiezingen blijkt ook uit het NKO 2012. Desgevraagd geeft 68% aan (veel) vertrouwen te hebben in een eerlijk verloop van verkiezingen, neemt 22% een neutrale positie in en zegt slechts 10% daar (heel) weinig vertrouwen in te hebben.

De overige kenmerken in tabel 3.4 worden een stuk minder goed beoordeeld. Het aandeel dat deze kenmerken volledig aanwezig acht, ligt rond de 20% of lager. Meer dan 70% geeft een voldoende voor de aanwezigheid van gelijke behandeling door rechtbanken, het afstraffen van regeringspartijen bij verkiezingen, het praten over politiek, de bescherming van minderheidsrechten en duidelijke politieke alternatieven.

De kenmerken die men het minst van toepassing acht op Nederland zijn de bescherming tegen armoede, het verminderen van inkomensverschillen, de aanwezigheid van referenda, het uitleggen van beslissingen door de regering en het rekening houden met andere Europese regeringen. Vooral het oordeel over de sociale en directe democratie-dimensies zijn minder goed. Dat een meerderheid de uitspraak dat de bevolking het laatste woord heeft via referenda niet van toepassing acht, is niet verwonderlijk aangezien er in de recente geschiedenis slechts één keer een landelijk referendum gehouden is.⁴

Als we de kenmerken die men belangrijk acht voor een democratie (tabel 3.1) vergelijken met de beoordeling van de Nederlandse democratie (tabel 3.4), dan valt op dat vrije verkiezingen van groot belang worden geacht én relatief veel mensen vinden dat er in Nederland vrije en eerlijke verkiezingen zijn. Dit ligt iets anders bij het andere kernelement van de democratie, gelijke behandeling door de rechtbank. Ook dat wordt door velen van groot

belang geacht, maar de beoordeling is minder positief. Hiervan vindt slechts 21% dat het volledig van toepassing is op de Nederlandse situatie. Waarom die gelijke behandeling door rechtbanken relatief slecht wordt beoordeeld en in hoeverre dat problematisch is, kunnen we op basis van deze cijfers niet zeggen.

Tabel 3.4

Beoordeling van de democratie in Nederland^a, bevolking van 15 jaar en ouder, 2012 (in procenten en scores)

	volledig van toepassing (%) ^b	voldoende van toepassing (%) ^c	gemiddelde score	standaard-deviatie
nationale verkiezingen zijn vrij en eerlijk	51	92	8,3	1,8
media hebben de vrijheid om de regering te bekritisieren	41	90	8,0	1,7
oppositiepartijen hebben de vrijheid om de regering te bekritisieren	36	91	8,0	1,6
de rechtbanken behandelen iedereen op een gelijke manier	21	70	6,8	2,2
regeringspartijen worden afgestraft bij verkiezingen wanneer ze slecht werk leveren	17	76	6,8	2,0
kiezers praten over politiek met mensen die zij kennen voordat zij beslissen hoe ze zullen stemmen	16	79	6,9	1,9
de rechten van minderheden worden beschermd	14	78	6,9	1,7
verschillende politieke partijen bieden duidelijke alternatieven aan ten opzichte van elkaar	9	73	6,5	1,8
de media geven de bevolking betrouwbare informatie om de regering te beoordelen	8	67	6,2	1,9
de regering beschermt alle burgers tegen armoede	7	56	5,7	2,1
de bevolking heeft het laatste woord over de belangrijkste politieke kwesties	7	42	4,7	2,8

Tabel 3.4
(Vervolg)

	volledig van toe- passing (%) ^b	voldoende van toe- passing (%) ^c	gemiddelde score	standaard- deviatie
door er rechtstreeks op te stemmen in een referendum				
politici houden rekening met de opvattingen van andere Europese regeringen voordat ze beslissingen nemen	6	68	6,3	1,6
de regering legt haar beslissingen uit aan de kiezers	5	62	5,9	1,9
de regering neemt maatregelen om inkomensverschillen te verminderen	4	55	5,6	1,9

- a Vraagstelling: 'Nu volgen een aantal vragen over dezelfde onderwerpen, maar deze keer over hoe u vindt dat de democratie werkt in Nederland vandaag de dag. [...] Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen in hoeverre u vindt dat elk van de volgende uitspraken van toepassing zijn op Nederland? 0 betekent dat de uitspraak helemaal niet van toepassing is en 10 betekent dat de uitspraak volledig van toepassing is'. De kenmerken zijn gerangschikt op het aandeel dat het kenmerk volledig van toepassing vindt.
- b Weergegeven is het aandeel dat het betreffende element een 9 of 10 geeft.
- c Weergegeven is het aandeel dat het betreffende element een voldoende geeft (6-10).

Bron: ESS'12/'13

3.3 Opvattingen over democratie

Tot nu toe hebben we gekeken naar verwachtingen van de democratie in het algemeen en de percepties van de Nederlandse democratie. In deze paragraaf kijken we naar de opvattingen over of voorkeuren voor democratie. Dat doen we vooral met behulp van onderzoek naar opvattingen over besluitvormingsprocedures dat Hilde Coffé en Ank Michels in december 2011 uitvoerden in het LISS-panel (Coffé en Michels 2014).

Opvattingen over besluitvormingsprocedures

Er is een beperkt maar groeiend aantal publicaties over de publieke opinie over besluitvormingsprocedures (o.a. Bengtsson en Mattila 2009; Font et al. 2015). In die literatuur gaat de aandacht vooral uit naar drie procedures: representatie, directe democratie en *stealth* democratie. Bij representatie gaat het om het systeem van de representatieve democratie zoals wij dat kennen: kiezers stemmen bij verkiezingen en worden gerepresenteerd door (gekozen) politici en politieke partijen. Bij directe democratie gaat het om een systeem waarin burgers direct invloed hebben op besluitvorming. In vergelijking met de representatieve democratie is er meer directe invloed of inspraak. In de literatuur wordt

deze vorm ook wel aangeduid als participatieve democratie: mensen doen direct mee via referenda of worden bij het maken van beleid betrokken via processen van deliberatie (zie kader 3.1 en Font et al. 2015: 154). De term *stealth* democratie is afkomstig van Hibbing en Theiss-Morse (2002). *Stealth* democratie ‘refers to a form of democracy that stresses efficiency, less debate, less influence of partisanship interests, and a greater use of expert opinions in political decision making process’ (Coffé en Michels 2014: 2). Het doel van een *stealth* democratie is om de besluitvorming efficiënt, objectief en zonder al te veel ruzie te laten plaatsvinden. Het liefst door onafhankelijke en objectieve experts. Burgers spelen geen centrale rol, maar kunnen wel ingrijpen als dat nodig is (Hibbing en Theiss-Morse 2002: 143).⁵ De *stealth* democratie van Hibbing en Theiss-Morse is dus in feite een antipolitieke democratie, een democratie waarin het ‘politieke’ (debat, meningsverschillen, partijdigheid) wordt vervangen door het ‘antipolitieke’ (efficiëntie, onafhankelijkheid, objectiviteit). In het vervolg van deze studie zullen we de *stealth* democratie dan ook beschrijven met de Nederlandse term ‘antipolitieke democratie’.

De aanleiding voor het onderzoek naar opvattingen over representatie, directe democratie en antipolitieke democratie zijn de aanhoudende wetenschappelijke en maatschappelijke discussies over afnemende steun voor de representatieve democratie en vooral voor zittende partijen en politici (Bengtsson en Mattila 2009: 1031). Opinieonderzoek laat keer op keer zien dat er steun is voor de alternatieven voor representatie zoals directe democratie of besluitvorming door onafhankelijke experts (o.a. Hibbing en Theiss-Morse 2002). Maar hoe groot is die steun nu eigenlijk? Waarvoor is er precies steun? En waaruit komen de voorkeuren voort? Hebben burgers door het gestegen opleidingsniveau meer behoefte aan inspraak en directe democratie, komt de steun voor meer directe invloed en efficiënte besluitvorming vooral voort uit onvrede met de gevestigde representatieve politiek of is het misschien een combinatie van beide?

Op basis van Nederlands onderzoek (o.a. Coffé en Michels 2014) proberen we hier enig inzicht in te geven. We kijken allereerst wat Nederlanders vinden van representatie, directe democratie en antipolitieke democratie en gaan in op de vraag wat die voorkeuren betekenen en waar ze mogelijk uit voortkomen. In hoofdstuk 5 gaan we meer de diepte in door uitgebreid te kijken naar combinaties van voorkeuren en verschillen tussen groepen.

Veel steun voor referenda en meer invloed van burgers

Coffé en Michels hebben in 2011 in het LISS-panel een korte enquête uitgevoerd naar de opvattingen van Nederlanders over representatieve democratie, directe democratie en antipolitieke democratie (Elshout 2012a). Ze hebben respondenten dertien stellingen over deze drie besluitvormingsprocedures voorgelegd. De eerste set stellingen meet opvattingen over (verschillende vormen van) directe democratie, namelijk het direct kiezen van burgemeesters, meer directe invloed op het maken van wetten, meer inspraak op beleid en steun voor referenda over belangrijke kwesties (tabel 3.5).⁶

Een meerderheid is van mening dat burgemeesters direct moeten worden gekozen (55%), vindt dat burgers meer invloed moeten hebben op beleid (55%) en vindt het referendum geschikt om besluiten te nemen over belangrijke kwesties (54%). De groep die het oneens

is met deze drie stellingen is gering. Over de stelling dat kiezers directe inbreng moeten hebben bij het maken van wetten is er verdeeldheid: 31% vindt van wel, 29% is neutraal en 32% vindt van niet. Directe inbreng bij wetten is voor bijna een derde van de Nederlanders te veel van het goede.

Tabel 3.5

Stellingen over directe democratie^a, bevolking van 16 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

	oneens	neutraal	eens	weet niet
Burgemeesters moeten direct worden gekozen door de inwoners van hun gemeente.	16	22	55	7
Kiezers zouden directe inbreng moeten hebben bij het maken van wetten.	32	29	31	8
Burgers zouden meer invloed moeten hebben op het beleid.	10	29	55	6
Het referendum is een geschikte manier om politieke besluiten te nemen over belangrijke kwesties.	13	21	54	12

a 'Deze vragenlijst gaat over democratie in Nederland. In hoeverre bent u het met de volgende uitspraken eens of oneens?'

Bron: CentERdata (L155'11 (fk11a))

Dat de steun voor (meer) directe democratie in Nederland groot is, blijkt ook uit ander opinieonderzoek. In het kwartaalonderzoek van het COB stemt 64% in met de stelling dat het goed zou zijn als burgers meer zouden beslissen over belangrijke politieke kwesties (Dekker en Den Ridder 2015: 37). Uit NKO 2012 komt naar voren dat 67% het eens is met de stelling dat burgermeesters direct moeten worden gekozen en 66% vindt dat belangrijke beslissingen door middel van een referendum worden genomen. Een kleiner deel (46%) vindt dat de minister-president direct moet worden gekozen, daar ligt voor sommigen dus de grens. Uit cv 2012/'13 blijkt dat 69% vindt dat de burgemeester direct door inwoners van de gemeenten moet worden gekozen en dat 78% vindt dat belangrijke beslissingen middels een referendum moeten worden genomen (Van Houwelingen et al. 2014: 35). Ook in andere westerse democratieën zijn meerderheden voorstander van directe democratie en meer burgerparticipatie. Zo laat Spaans onderzoek zien dat er grote steun is voor frequente consultatie van de opinies van burgers, en steun voor het faciliteren van publieke debatten over politieke besluitvorming, referenda en publieke bijeenkomsten waarin over beleid wordt besloten (Font et al. 2015: 158). In 21 Europese landen is er grote steun voor landelijke referenda over de EU (Schuck en De Vreeze 2015: 153). In Canada is 60% voorstander van referenda over belangrijke of controversiële vraagstukken (Anderson en Goodyear-Grant 2010: 232). Ook in Finland is een meerderheid voor meer referenda (Bengtsson en Mattila 2009: 1038).

Verdeeldheid over beslissingen door ondernemers of experts

De tweede set stellingen in het onderzoek van Coffé en Michels meet opvattingen over de antipolitieke democratie (tabel 3.6). Er zijn twee stellingen over besluitvorming door (onafhankelijke) ondernemers of experts, namelijk de stelling dat besluiten moeten worden genomen door ondernemers en de stelling dat besluiten moeten worden genomen door experts. Er zijn twee stellingen die betrekking hebben op de (in)efficiëntie van besluitvorming, te weten de stelling dat de overheid beter zou functioneren als zij bestuurd zou worden als een onderneming en de stelling dat parlementsleden zouden moeten stoppen met praten en problemen moeten aanpakken. Sommige auteurs gebruiken een stelling over het sluiten van compromissen voor het meten van antipolitieke democratie (o.a. Brengtsson en Mattila 2009: 1036; Font et al. 2015: 159). We bespreken deze stelling daarom eveneens, maar empirisch gezien past de stelling niet goed bij de overige vier.⁷ Voor besluitvorming door ondernemers lijkt er weinig steun: slechts 18% is voor, 34% is neutraal en 34% is het oneens met de stelling. Voor besluitvorming door onafhankelijke experts is de steun iets groter, maar ook hier is men verdeeld: 24% is voor, 33% is neutraal en 25% is tegen. Wat opvalt is dat een relatief grote groep zegt het antwoord op deze vragen 'niet te weten'. Al met al is er in Nederland geen overweldigende steun voor een technocratie.

Wel bestaat de indruk dat het efficiënter zou kunnen. De grootste groep (39%) vindt dat de overheid beter zou functioneren als zij bestuurd zou worden als een onderneming (28% neutraal, 16% oneens). Voor de stelling dat parlementsleden minder moeten praten en problemen zouden moeten oplossen is grote steun: 71% is het hiermee eens (15% neutraal, 8% oneens). Grote groepen denken dus dat besluitvorming en het aanpakken van problemen beter kan dan nu het geval is. De stelling over compromissen zorgt voor verdeeldheid: 31% vindt dat compromissen het afzien van principes betekenen, 35% is neutraal, 27% is het met de stelling oneens.⁸

Uit onderzoek naar de diverse elementen van antipolitieke democratie in andere landen, blijkt eveneens dat de stelling over politici die problemen moeten aanpakken op de grootste steun kan rekenen. Onder Spanjaarden, Finnen en Amerikanen is de steun voor deze stelling nog een stuk groter dan onder Nederlanders (Font et al. 2015: 160). In vergelijking met inwoners uit deze drie landen, zijn Nederlanders veel minder vaak voorstander van besluitvorming door ondernemers of experts (Brengtsson en Mattila 2009: 1039; Font et al. 2015: 160, vgl. ook tabel 2.1). Spanjaarden zijn net als Nederlanders verdeeld over compromissen (Font et al. 2015: 160).

Tabel 3.6

Stellingen over antipolitieke democratie^a, bevolking van 16 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

	oneens	neutraal	eens	weet niet
Ons land zou het beter doen als politieke besluiten zouden worden genomen door ondernemers.	34	34	18	14
Ons land zou het beter doen als politieke besluiten zouden worden genomen door niet gekozen, onafhankelijke experts.	25	33	24	17
Onze overheid zou beter functioneren als ze op dezelfde manier zou worden bestuurd als een onderneming.	16	28	39	17
Het zou beter zijn voor het land als parlementsleden zouden stoppen met praten en in plaats daarvan de problemen daadwerkelijk zouden aanpakken.	8	15	71	5
Het sluiten van compromissen betekent afzien van je eigen principes.	27	35	31	8

a 'Deze vragenlijst gaat over democratie in Nederland. In hoeverre bent u het met de volgende uitspraken eens of oneens?'

Bron: CentERdata (LISS'11 (fk11a))

Verdeeldheid over representatie door gekozen politici

In het LISS-onderzoek uit 2011 is een derde set stellingen opgenomen over representatie via verkiezingen. Er is gevraagd naar de geschiktheid van gekozen politici en de rol van politieke partijen (tabel 3.7).⁹ De meningen over deze stellingen zijn verdeeld, de grootste groep neemt steeds een neutrale positie in. 31% is van mening dat gekozen politici de meest geschikte personen zijn om het land te leiden, 40% is neutraal, 20% is het hiermee oneens. Slechts een minderheid (19%) is van mening dat gekozen politici het beste weten hoe ze een land moeten leiden (43% neutraal, 30% oneens). Veel mensen denken blijkbaar dat anderen – gewone mensen, experts, bestuurders? – in ieder geval niet minder slecht zouden leiden dan gekozen politici. 32% vindt het prima dat gekozen politici hun gang gaan als ze hun werk doen (38% neutraal, 24% oneens). 60% is het eens met de stelling dat politieke partijen belangrijke vertegenwoordigers van kiezers zijn, slechts 8% is het hiermee oneens.¹⁰

Tabel 3.7

Stellingen over representatie^a, bevolking van 16 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

	oneens	neutraal	eens	weet niet
Over het algemeen zijn gekozen politici de meest geschikte personen om besluiten te nemen.	20	40	31	8
Gekozen politici weten het beste hoe ze een land moeten leiden.	30	43	19	7
Zo lang gekozen politici hun werk doen, vind ik het prima dat ze hun gang gaan.	24	38	32	6
Politieke partijen zijn belangrijke vertegenwoordigers van de belangen van de kiezers.	8	25	60	7

a 'Deze vragenlijst gaat over democratie in Nederland. In hoeverre bent u het met de volgende uitspraken eens of oneens?

Bron: CentERdata (Liss'11 (fk11a))

Wel inspraak, maar uiteindelijk toch liever representatie dan alleen referenda

Afgaande op de stellingen hierboven is de steun voor directe democratie en meer invloed van burgers groot. Interessant is dat Coffé en Michels in hun onderzoek ook hebben gevraagd om een afweging te maken tussen twee democratievormen. Wat als mensen moeten kiezen tussen inspraak versus representatie of inspraak versus beslissingen door experts?

De eerste drie afwegingen in tabel 3.8 gaan over (meer) invloed en betrokkenheid van burgers versus representatie. Bij de eerste twee vragen, slaat de balans bij de grootste groep door in het voordeel van meer zeggenschap van burgers. 43% verkiest de actievere betrokkenheid van burgers bij het beleidsproces boven politici die beslissingen nemen (26% verkiest het omgekeerde). 46% verkiest meer zeggenschap over wat politici doen boven een situatie waarin zij niet hoeven te weten wat politici doen (23% verkiest het omgekeerde). Bij de derde – misschien wel de meest verstrekkende – keuze maken veel mensen een andere afweging. 45% verkiest daar representatieve besluitvorming boven een model waarbij zoveel mogelijk beslissingen worden genomen via referenda. 22% verkiest referenda boven representatie.¹¹ Die uitkomst is in lijn met onderzoek van Tiemeijer (2010: 220) waarin – als men gevraagd wordt een keuze te maken – 61% zegt een voorkeur te hebben voor een systeem waarin burgers politieke vertegenwoordigers kiezen die beslissingen nemen en 28% voorstander is van een systeem waarin burgers zoveel mogelijk zelf beslissen.

Tabel 3.8

Afwegingen tussen twee vormen van democratie^a, bevolking van 16 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

A	meer eens met A dan met B	even eens	meer eens met B dan met A	B	weet niet
Gekozen politici weten het beste hoe beslissingen moeten worden genomen.	26	22	43	Burgers zouden veel actiever betrokken moeten worden bij het beleidsproces.	9
Ik hoef niet te weten wat gekozen politici doen om het land te verbeteren, zolang ze hun werk maar doen.	23	21	46	Ik zou meer zeggenschap willen hebben over wat politici doen om de situatie in ons land te verbeteren.	10
Ik ben voorstander van een democratie waarin burgers het parlement kiezen, en het parlement vervolgens beslissingen neemt.	45	19	22	Ik ben voorstander van een democratie waarbij zoveel mogelijk beslissingen worden genomen op basis van referenda.	14
Politieke besluiten kunnen het beste worden genomen door niet-gekozen onafhankelijke experts.	23	22	40	Politieke besluiten kunnen het beste worden genomen door verkozen politici.	14
Ons land zou het beter doen als besluiten zouden worden genomen door niet-gekozen onafhankelijke experts.	44	24	18	Ons land zou het beter doen als besluiten zouden worden genomen door het volk.	14

a 'Nu volgt iedere keer een keuze tussen twee stellingen: A of B. Met welke stelling bent u het meest eens?'

Bron: CentERdata (Liss'11 (fk11a))

Dit lijkt erop te duiden dat de wens om mee te doen een grens kent. Veel Nederlanders willen meer inspraak, de mogelijkheid om burgemeesters te kiezen en referenda over belangrijke kwesties, maar er is veel minder steun voor inspraak van burgers op *alle* wetten (tabel 3.5) en voor *zoveel mogelijk* referenda. Het zou kunnen betekenen dat burgers zich niet overal mee willen bemoeien, maar alleen met belangrijke beslissingen en de keuze voor politieke ambtsdragers zoals burgemeesters. Die conclusie zou passen binnen de bevinding van Hibbing en Theiss-Morse dat de steun voor directe democratie niet betekent dat mensen zoveel mogelijk mee willen doen, maar dat zij aan de bel willen kunnen trekken als ze dat nodig achten. Zij zouden directe democratie zien als een poging om de representatieve democratie te verbeteren, niet als een manier om het systeem van representatie in zijn geheel te vervangen door een meer participatieve democratie (Hibbing en Theiss-Morse 2002: 88). Directe democratie is dan dus een aanvulling op de representatieve democratie, geen alternatief (zie ook Van Dijk en Coffé 2011). Tot slot kijken we naar de afweging tussen beslissingen door experts aan de ene kant, en beslissingen door politici of burgers aan de andere kant. De grootste groep (40%) verkiest besluitvorming door politici boven besluitvorming door experts (voor 23% geldt het omgekeerde). Moet men kiezen tussen besluitvorming door experts of besluitvorming door ‘het volk’ dan kiest 44% voor experts en 18% voor het volk. Voor de grootste groep geldt dus dat zij politici verkiezen boven experts, en experts boven gewone burgers.

Kader 3.1 Opvattingen over loting en deliberatieve democratie

In het hierboven aangehaalde onderzoek wordt gekeken naar opvattingen over representatie via verkiezingen, enkele vormen van directe democratie en de antipolitieke democratie. Er zijn nog andere (democratische) manieren om tot besluitvorming te komen of besluitvormingsprocedures in te richten. Zo hoeft representatie niet per se tot stand te komen via algemene verkiezingen en politieke partijen, maar kan een vertegenwoordigend orgaan ook geselecteerd worden door middel van loting.

In zijn boek *Tegen verkiezingen* (2013) pleit de Vlaamse auteur David Van Reybrouck voor het systeem van loting om volksvertegenwoordigers te kiezen. Loting zou er volgens hem voor zorgen dat het recht op zeggenschap eerlijker verdeeld is en niet alleen mensen met genoeg geld of een hoger opleidingsniveau de dienst uit maken. Volgens Van Reybrouck is het vertrouwen in democratie en politici zo laag, dat experimenteren met loting noodzakelijk is.

Op de probleemanalyse is wel het een en ander af te dingen, zo zagen we in dit hoofdstuk.

Het vertrouwen in democratie en politiek is niet in ‘een vrije val’ beland, zoals Van Reybrouck in een interview met dagblad *Trouw* beweert (*Trouw*, 6 oktober 2013). Maar onvrede over de politieke praktijk is er wel, en die betreft zeker ook het gebrek aan inspraak. De publieke opinie is overigens ambigu over de gebrekkige demografische representativiteit van gekozen politici, waarover in Nederland de laatste jaren wordt gediscussieerd onder de noemer ‘diplomademocratie’ (Bovens en Wille 2011). Enerzijds is er – vooral onder lageropgeleiden – het idee dat de vooral hogeropgeleide politici de taal van het volk niet spreken en niet weten wat er leeft onder ‘gewone Nederlanders’. Anderzijds hecht men veel waarde aan de competentie van politici: die moeten wel weten waar het over gaat (Den Ridder en Dekker 2011). Het idee van loting komt dus deels tegemoet aan de zorgen over de politieke praktijk die er in de publieke opinie leven, maar er zouden vanuit diezelfde publieke opinie gedacht ook bezwaren aan kunnen kleven.

In opinieonderzoek is tot op heden weinig aandacht voor loting. Hoe Nederlanders over het idee van loting denken, of ze eraan mee zouden willen doen en voor welke besluitvorming loting volgens hen in aanmerking zou komen, weten we niet. De experimenten met loting op lokaal niveau in Nederland hebben tot nu toe laten zien dat loting voorsnog geen oplossing is voor diegenen die meer demografische representatie wensen. Binnema en Michels (2015) hebben in Amersfoort en Kruiskamp (een wijk in Amersfoort) laten zien dat respectievelijk 9% en 2% van de mensen die is ingeloot daadwerkelijk participeert. Bovendien blijkt de groep participanten eenzijdig samengesteld. Eenzelfde probleem deed zich in België voor.

Aan het voorstel van Van Reybrouck zit nog een andere kant: het gaat hem niet alleen om de selectie van vertegenwoordigers, maar ook om het proces van deliberatie waarin de ingelote vertegenwoordigers vervolgens tot besluitvorming komen. Het hierboven aangehaalde opinieonderzoek laat zien dat de steun voor 'meer inspraak' groot is, maar we weten minder goed hoe het grote publiek aankijkt tegen uiteenlopende aspecten van een proces van deliberatie, onder welke voorwaarden men daaraan zou willen meedoen, en in welke gevallen men dergelijke besluitvorming wel en in welke niet een goed idee zou vinden. Er is vaker onderzoek gedaan onder deelnemers aan processen van deliberatie. Het aangehaalde onderzoek van Binnema en Michels laat zien dat deelnemers positief zijn over het proces zelf. Binnema en Michels vragen zich echter af of de fora de democratische betrokkenheid vergroten, omdat de mensen die meedoen vaak toch al betrokken zijn. Hun onderzoek laat net als eerder onderzoek in België (Caluwaerts en Reuchamps 2015) zien, dat de mogelijke problemen met deliberatieve fora vooral aan de output-kant zitten: het is – ook voor de deelnemers – niet altijd duidelijk wat er met de uitkomsten en uiteindelijke besluiten gebeurt. Vanuit het perspectief van de algemene publieke opinie geldt dat deliberatieve fora tegemoet kunnen komen aan de roep om meer inspraak en medezeggenschap, maar dat gebrekkige outputlegitimititeit de zorgen over een gebrek aan daadwerkelijke invloed niet zal wegnemen. Ook de vraag wie er meedoet (en wat de belangen van participanten zijn) blijft vanuit het perspectief van de publieke opinie cruciaal: zoals we verderop zullen zien is niet iedereen in dezelfde mate geneigd mee te doen en is men ook niet altijd overtuigd van de bedoelingen en competenties van medeburgers.

3.4 Democratische participatie en zelfvertrouwen

Nederlanders vinden het belangrijk om in een democratie te leven, zo zagen we, bijna iedereen vindt het belangrijk dat er vrije verkiezingen zijn en velen vinden dat burgers meer inspraak moeten hebben. De steun voor vrije verkiezingen en de roep om meer directe inspraak vraagt ook iets van burgers, namelijk dat ze meedoen. Hoe is het gesteld met de participatie van burgers in de (representatieve) democratie? Hoeveel mensen doen mee of zijn bereid mee te doen? Hoeveel vertrouwen hebben ze in hun eigen rol in de democratie en de politiek?

Politiek zelfvertrouwen

We beginnen met de stap voorafgaand aan politieke participatie: het vertrouwen in het eigen politieke kunnen, iets dat politicologen 'internal political efficacy' noemen (Niemi et al. 1991).¹² Politiek zelfvertrouwen wordt gezien als een belangrijke voorwaarde voor politieke participatie: mensen met meer zelfvertrouwen zijn eerder geneigd mee te doen. Maar het kan ook andersom werken: politieke participatie kan effect hebben op politiek zelf-

vertrouwen. Een positieve ervaring zou meer vertrouwen kunnen genereren, al wordt in de literatuur tevens gewezen op het feit dat een negatieve ervaring met bijvoorbeeld participatie in een proces van deliberatie kan zorgen voor een daling van het politieke zelfvertrouwen (Morrell 2005: 49-50).

In het COB (2015|1) stemt 35% in met de stelling dat de landelijke politiek voor hen persoonlijk vaak te ingewikkeld is om te kunnen begrijpen, 38% is het met deze stelling oneens. Ongeveer even grote groepen vinden de politiek dus wel of niet te ingewikkeld. In het NKO van 2012 is gevraagd in hoeverre men zichzelf in staat acht om een actieve rol te spelen in de politiek. 27% acht zichzelf daartoe goed in staat, 73% denkt hiertoe niet in staat te zijn. Men zal daarbij overigens vooral aan de nationale politiek denken, in hoeverre iemand zichzelf in staat acht mee te doen in de gemeente of buurt, of actief te worden op een onderwerp dat na aan het hart ligt, is weer een andere vraag.

Naast het vertrouwen in het eigen politieke kunnen, onderscheiden politicologen ook 'external political efficacy': het vertrouwen dat de politiek openstaat voor de behoeften en belangen van burgers en daar daadwerkelijk iets mee doet (Denters en Geurts 1993: 448) – het vertrouwen in politieke responsiviteit.¹³

In COB (2015|1) is 61% het eens met de stelling dat mensen zoals zij geen enkele invloed hebben op wat de regering doet (16% oneens, 23% neutraal) en stemt 51% in met de stelling dat Kamerleden en ministers niet veel geven om wat mensen zoals zij denken (19% oneens, 30% neutraal). 38% is het eens met de stelling dat de overheid onvoldoende doet voor mensen zoals zij (20% oneens, 42% neutraal). In het NKO van 2012 (waar geen neutrale antwoordcategorie werd aangeboden), stemt 39% in met de stelling dat Kamerleden niets geven om de opvattingen van mensen zoals zij (61% oneens), vindt 53% dat politici meer geïnteresseerd zijn in hun stem dan in hun mening (47% oneens) en zegt 50% dat mensen zoals zij geen invloed hebben op de politiek (50% oneens). In het NKO is men dus iets minder negatief dan in het COB, maar in het algemeen geldt dat veel mensen weinig vertrouwen hebben in de responsiviteit van de landelijke politiek.

Vertrouwen in de democratische competentie van medeburgers?

Een zijstap – maar niet onbelangrijk in het kader van opvattingen over directe democratie – is het vertrouwen dat men heeft in het 'politieke kunnen' van medeburgers (vgl. Anderson en Goodyear-Grant 2010). Meer inspraak en zeggenschap van burgers betekent immers niet alleen dat jij *zelf* meer te zeggen krijgt, maar ook dat *anderen* meer te zeggen krijgen. Uit het al vaker aangehaalde Amerikaanse onderzoek van Hibbing en Theiss-Morse (2002: 112) blijkt dat zich op dit punt een paradox voordoet: een meerderheid van de Amerikanen is voorstander van meer inspraak van burgers, maar een net zo grote meerderheid (65%) is het eens is met de stelling dat 'mensen niet genoeg tijd en kennis hebben om politieke beslissingen te nemen'. Mensen willen dus mee inspraak, maar hebben niet noodzakelijkerwijs vertrouwen in de inspraak van anderen.

In Nederland zijn er weinig enquêtevragen voorhanden waarin expliciet wordt gevraagd naar 'politiek-sociaal vertrouwen'.¹⁴ Uit onderzoek van Tiemeijer (2010: 221) blijkt dat 45% van de Nederlanders het (helemaal) eens is met de stelling dat burgers vaak onvol-

doende deskundig zijn om te kunnen oordelen over politieke onderwerpen. 31% neemt een neutrale positie in en 22% is het met deze stelling oneens (2% weet het niet). Dat duidt erop dat een aanzienlijke groep in ieder geval twijfels heeft over de politieke competenties van medeburgers.¹⁵

Ook andere onderzoeken wijzen erop dat mensen de participatie van medeburgers niet altijd op prijs stellen. Onderzoek uit 2011, waarin we in een bevolkingsenquête vroegen of buurtbewoners of de gemeenteraad zou(den) moeten beslissen over buurtvoorzieningen (Dekker en Den Ridder 2011c: 35), liet een sterke voorkeur zien voor de gemeenteraad. Die kan alle gezichtspunten afwegen. Als buurtbewoners zelf een budget moeten verdelen, raakt het algemeen belang uit het oog en krijgt diegene met de grootste mond zijn zin. Bovendien zou het buurtbewoners aan competenties ontbreken en zou besluiteloosheid dreigen.

In SCP-onderzoek in vijf gemeenten is gevraagd hoe inwoners aankijken tegen de bevordering van participatie in hun gemeente (Van Houwelingen et al. 2014: 107). Uit dit onderzoek blijkt dat een aanzienlijke groep (tussen de 37% en 43%) vindt dat actieve inbreng van bewoners te vaak tot behartiging van deelbelangen leidt. Tegelijkertijd blijkt een veel kleinere groep in te stemmen met de stelling dat mensen die in hun buurt actief zijn meer bezig zijn met hun eigen belang dan met het algemeen belang. Hoewel een onderzoek in vijf gemeenten geen landelijk representatief beeld oplevert, suggereren de onderzoekers dat mensen in abstracto vrezen voor eigenbelang van participanten, maar dat eigenbelang en algemeen belang op buurniveau vaak niet zo ver uit elkaar liggen (Van Houwelingen et al. 2014: 109). Het zou kunnen zijn dat het vertrouwen in medeburgers afhankelijk is van de buurt waarin men woont, de eigen ervaringen met buurtparticipatie en dat er op dit punt een verschil is tussen steun voor actieve inbreng van medeburgers op buurniveau, lokaal niveau en landelijk niveau.

Meedoen en de intentie om mee te doen

Maar hoe zit het met meedoen en de intentie om mee te doen? We beginnen bij een indicator van daadwerkelijk gedrag: de opkomst bij verkiezingen. Ruim 70% van de kiesgerechtigden gaat stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen. Direct na de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 lag het aandeel hoger, de laatste decennia is het opkomstpercentage redelijk stabiel (o.a. Van Houwelingen et al. 2014: 46). Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 ging 75% naar de stembus. De opkomst bij verkiezingen van bestuurslagen die mensen minder belangrijk vinden (vgl. NKO 1994) is lager. 54% ging stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2014, 37% stemde in datzelfde jaar bij de verkiezingen van het Europees Parlement en 48% stemde in 2015 bij de verkiezingen van de Provinciale Staten. Bij het enige landelijke referendum tot nu toe, het referendum over het Europese Grondwettelijke verdrag in 2005, ging 63% van de kiesgerechtigden naar de stembus.

Op basis van enquête-onderzoek kunnen we ook iets zeggen over andere vormen van politieke participatie, al laten die cijfers vermoedelijk een positieve schatting van de participatie zien.¹⁶ In tabel 3.9 zien we dat 39% van de Nederlanders de afgelopen vijf jaar minstens

één van de voorgelegde vormen van politieke participatie heeft uitgeoefend, 61% deed dus aan geen van deze activiteiten mee. Het op afstand meedoen aan een politieke actie of discussie is van deze lijst met activiteiten de meest uitgevoerde (22%), gevolgd door het inschakelen van media (11%). Het inschakelen van een partij, of het meedoen aan een actiegroep zijn de minst uitgevoerde activiteiten. Sinds 2002 lijkt het actievoeren op afstand (online of per sms) te zijn toegenomen, maar zeggen minder mensen deel te nemen aan ‘fysieke’ participatie zoals inspraakbijeenkomsten of demonstraties.¹⁷

Tabel 3.9

Politieke participatie^a, kiesgerechtigde bevolking van 18 jaar en ouder, 2002-2012 (in procenten)^a

	2002	2006	2010	2012
radio, televisie of krant ingeschakeld	13	10	12	11
politieke partij of organisatie ingeschakeld	8	5	5	3
meegedaan aan een door de overheid georganiseerde inspraakbijeenkomst, hoorzitting of discussiebijeenkomst	15	11	11	7
contact opgenomen met een politicus of ambtenaar	14	11	12	8
meegedaan aan een actiegroep	7	4	3	3
meegedaan aan een protestactie, protestmars of demonstratie	10	8	5	6
via internet, e-mail of sms meegedaan aan een politieke discussie of actie	10	18	21	22
iets anders	4	3	4	4
minstens één van bovenstaande vormen van participatie	41	39	41	39

a De vraagstelling luidde: ‘Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Wilt u de volgende mogelijkheden bekijken, en mij dan zeggen van welke daarvan u in de afgelopen vijf jaar gebruik hebt gemaakt?’

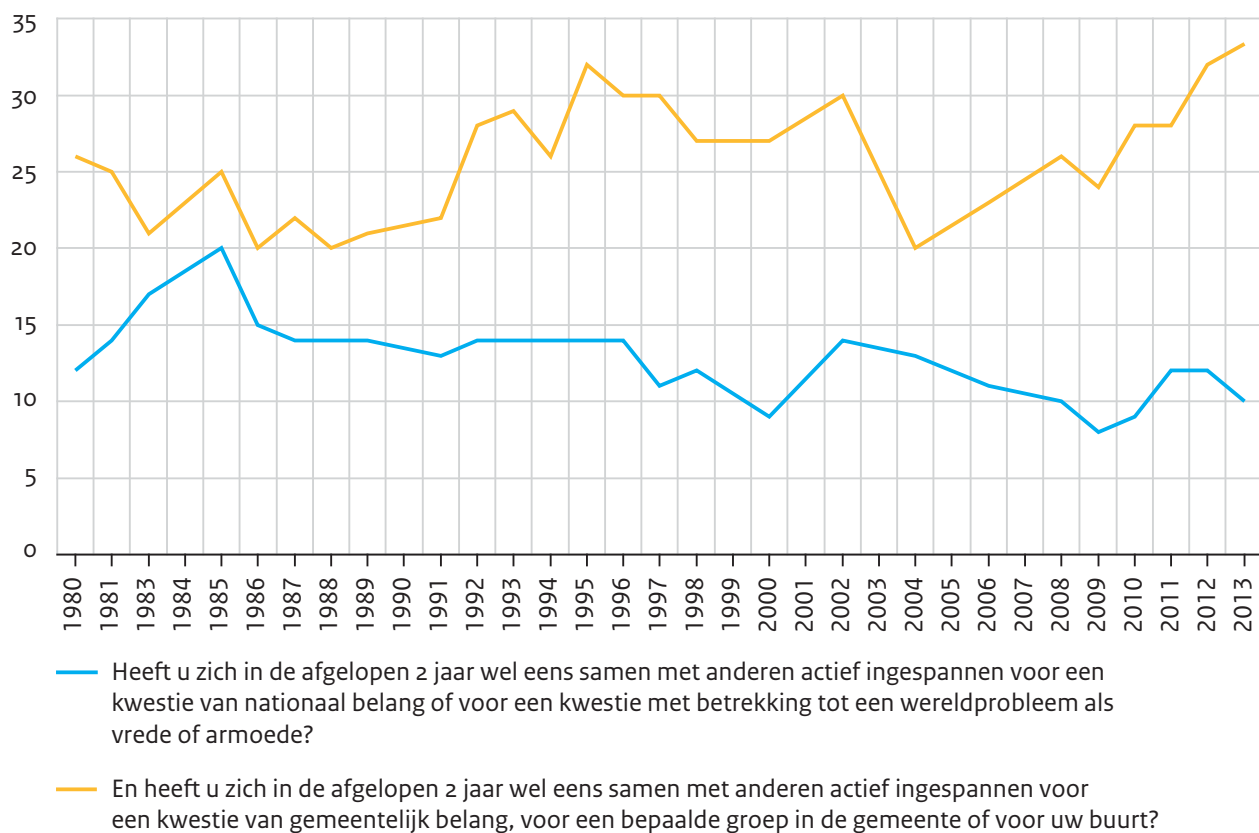
Bron: SCP (CV’02-’10/’11); SKON (NKO’02-’12), overgenomen uit Van Houwelingen et al. 2014: 45

Sinds 1980 is er een lichte daling in het aandeel mensen dat zegt zich te hebben ingespannen voor (inter)nationale actie. Het aandeel dat zegt zich samen met anderen te hebben ingespannen voor de gemeente of buurt is vooral sinds 2003 gestegen (figuur 3.1).

Hoe zit het met de intentie om politiek actief te worden? In cv 2012 zegt 41% dat het enigszins waarschijnlijk is dat hij of zij iets zou proberen te doen als de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen, 14% zou zeker wat doen. In vergelijking met de jaren zeventig, tachtig en negentig is de bereidheid om iets te doen aan een onrechtvaardige wet gestegen (Van Houwelingen et al. 2014: 43). Over de intentie om deel te nemen op lokaal niveau, aan inspraakbijeenkomsten, aan landelijke of lokale referenda weten we relatief weinig. Uit onderzoek naar burgerinitiatieven en (lokaal) protest blijkt dat er een groep is die in ieder geval bereid is op te komen voor een bepaald belang of te protesteren tegen voorgenomen beleid (o.a. Verhoeven 2010).

Figuur 3.1

Deelname aan lokale en (inter)nationale collectieve acties, bevolking van 18-74 jaar, 1980-2013^a
(in procenten)

a In 2012 en 2013 is de vraagstelling enigszins gewijzigd. De cijfers voor deze twee jaren zijn gecorrigeerd op basis van een dubbelmeting in 2011.

Bron: SCP (cv'80-'12/'13), figuur overgenomen uit Van Houwelingen et al. 2014: 42

3.5 Achtergronden van tevredenheid met democratie

Een meerderheid van de Nederlanders is tevreden over het functioneren van de democratie. Maar wat bepaalt of iemand tevreden is? In het volgende hoofdstuk beantwoorden we die vraag door mensen zelf aan het woord te laten, hier kijken we naar de samenhang tussen het oordeel over de Nederlandse democratie en achtergrondkenmerken, politiek (zelf)vertrouwen, politieke houdingen en percepties. We zullen eerst op basis van ESS 2012 kijken hoe het algemene oordeel over de Nederlandse democratie zich verhoudt tot specifieke oordelen over democratische kenmerken. Vervolgens kijken we met LISS 2011 hoe het oordeel over de democratie samenhangt met opvattingen over besluitvormingsprocedures en tot slot gebruiken we COB 2015|1-2 om in kaart te brengen hoe het oordeel over democratie samenhangt met opvattingen over maatschappelijke kwesties.

Tabel 3.10

Achtergronden van tevredenheid met de democratie^a, bevolking van 15 jaar en ouder, 2012/'13 (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^b

	I	II	III
constante	6,39***	4,03***	1,14***
vrouw (r = man)	-0,12	-0,08	0,05
18-34 jaar (r = 35-54)	0,09	0,03	0,12
≥ 55 jaar	0,16	0,13	0,06
lageropgeleid (r = middelbaar)	-0,31**	-0,15	-0,09
hogeropgeleid	0,23*	0,01	-0,06
huishoudinkomen 1-5 ^e deciel (r = 6-8 ^e deciel) ^c	-0,29**	-0,06	0,00
huishoudinkomen 9-10 ^e deciel	0,19	0,13	0,11
vertrouwen in parlement (0-10)		0,43***	0,32***
vrije verkiezingen (0-10) ^d			0,08**
politieke discussie (0-10)			-0,03
partijen verschillen van elkaar (0-10)			0,05*
vrijheid oppositie (0-10)			0,11**
vrijheid media (0-10)			0,03
betrouwbaarheid media (0-10)			0,00
bescherming rechten minderheden (0-10)			0,03
participatie via referendum (0-10)			0,01
gelijke behandeling door rechtbanken (0-10)			0,05*
regering afgestraft bij verkiezingen (0-10)			0,00
bescherming tegen armoede (0-10)			0,00
regering legt beslissingen uit (0-10)			0,09**
vermindering inkomensverschillen (0-10)			0,04
rekening houden met andere Europese regeringen (0-10)			0,06**
verklaarde variantie (%)	4	28	36

a 'Hoe tevreden bent u in het algemeen met de manier waarop de democratie werkt in Nederland? 0 = zeer ontevreden en 10 = zeer tevreden'.

b Significantie: * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$ (tweezijdig).

c Het huishoudinkomen is in de dataset opgenomen in tien decielen. Die zijn hier zo opgedeeld dat ze elk ongeveer een derde van de bevolking uitmaken.

d Zie tabel 3.4 voor de vraagstelling.

Bron: ESS'12/'13

Samenhang met politiek vertrouwen en specifieke oordelen over de democratie

Het oordeel over de Nederlandse democratie hangt samen met opleidingsniveau en inkomen: lageropgeleiden en mensen met een lager huishoudinkomen zijn negatiever over de Nederlandse democratie, hogeropgeleiden zijn positiever. Het effect van opleidingsniveau en inkomen valt echter weg, als we vertrouwen in het parlement introduceren (tabel 3.10). De relatie tussen politiek vertrouwen en tevredenheid met de democratie is – zoals verwacht – sterk: des te hoger het vertrouwen in de Tweede Kamer, des te groter de tevreden-

heid met het functioneren van de Nederlandse democratie. De verklaarde variantie neemt toe naar 28%.

Interessant is dat we met de ESS-cijfers mogelijk meer inzicht kunnen krijgen in de vraag welke specifieke oordelen over de Nederlandse democratie bijdragen aan het algemene oordeel over de democratie. In tabel 3.4 zagen we hoe Nederlanders oordelen over veertien kenmerken van de Nederlandse democratie: over de aanwezigheid van vrije verkiezingen is men het meest positief, over de sociale en directe dimensies van democratie zijn Nederlanders minder tevreden. Niet al deze specifieke oordelen hangen even sterk samen met het algemene oordeel over het functioneren van de democratie (tabel 3.10). Vooral mensen die positiever zijn over de aanwezigheid van vrijheid voor oppositiepartijen, het uitleggen van beslissingen door de regering, vrije verkiezingen, partijen die van elkaar verschillen en gelijke behandeling door rechtbanken, oordelen positiever over de democratie. De andere oordelen hangen – gecontroleerd voor achtergronden en politiek vertrouwen – niet of nauwelijks samen met het algemene oordeel over democratie. Door de specifieke oordelen over democratie toe te voegen, stijgt de verklaarde variantie naar 36%.¹⁸ Vooral een selectie van oordelen over de liberale democratie-dimensie hangen samen met een algemeen oordeel over democratie, bij de oordelen over de directe en sociale democratie is er nauwelijks samenhang (vgl. Ferrin nog te verschijnen).

...met politiek zelfvertrouwen en opvattingen over representatie

In tabel 3.11 kijken we op basis van LISS 2011 opnieuw naar de achtergronden van het algemene oordeel over het functioneren van de democratie. Net als hierboven kijken we naar achtergrondkenmerken en vertrouwen in de Tweede Kamer, maar het is nu ook mogelijk om te kijken naar andere politieke houdingen en opvattingen, zoals politiek zelfvertrouwen en opvattingen over besluitvormingsprocedures.

In de linker kolom (model I) zien we dat wederom opleidingsniveau en inkomen en het oordeel over democratie sterk samenhangen. Lageropgeleiden en mensen met een lager inkomen zijn negatiever over het functioneren van de democratie, hogeropgeleiden zijn positiever. Anders dan op basis van de ESS-cijfers hierboven, blijken jongeren en in mindere mate ouderen positiever over de democratie dan mensen van 35 tot en met 54 jaar. De vier achtergronden samen verklaren 6% van de verklaarde variantie.

Net als hierboven worden opleidingsverschillen gemedieerd door houdingen tegenover de politiek en is er een sterke samenhang met vertrouwen in de Tweede Kamer. Politiek zelfvertrouwen blijkt ook een rol te spelen: mensen met een lager niveau van zelfvertrouwen oordelen negatiever over het functioneren van de democratie dan mensen die het gevoel hebben dat hun mening er wel toe doet. Door de toevoeging van politiek (zelf)vertrouwen stijgt de verklaarde variantie naar 44%.

Tabel 3.11

Achtergronden van tevredenheid met de democratie^a, bevolking van 16 jaar en ouder, 2012 (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^b

	I	II	III	IV
constante	5,83***	3,06***	3,07***	2,94***
vrouw (r = man)	-0,13*	-0,05	-0,08	-0,08
16-34 jaar (r = 35-54)	0,38***	0,01	0,01	0,01
≥ 55 jaar	0,13*	-0,02	-0,05	-0,06
lageropgeleid (r = middelbaar)	-0,32***	-0,12*	-0,11*	-0,09
hogeropgeleid	0,43***	0,14**	0,12*	0,09
huishoudinkomen laagste 1/3 (r = midden 1/3)	-0,30***	-0,09	-0,10	-0,11*
hoogste 1/3	0,26	0,13*	0,10*	0,10
vertrouwen in Tweede Kamer (0-10)		0,59***	0,55***	0,56***
'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.' ^c		-0,35***	-0,28***	-0,26***
'Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt.' ^c		-0,18***	-0,18***	-0,16***
Gekozen politici weten het beste hoe ze een land moeten leiden.			0,17**	0,18***
Politieke partijen zijn belangrijke vertegenwoordigers van de belangen van de kiezers.			0,34***	0,31***
Het referendum is een geschikte manier om politieke besluiten te nemen over belangrijke kwesties.			0,10*	0,09
Burgers zouden meer invloed moeten hebben op het beleid.			-0,29***	-0,28***
Ons land zou het beter doen als politieke besluiten zouden worden genomen door ondernemers.			0,02	0,05
Ons land zou het beter doen als politieke besluiten zouden worden genomen door niet gekozen, onafhankelijke experts.			-0,08	-0,08
plaatst zich links in de politiek (r = midden en weet niet)				0,29***
plaatst zich rechts				0,06
verklaarde variantie (%)	6	44	46	46

a 'Hoe tevreden bent u met de manier waarop de volgende instellingen werken in Nederland? ... democratie. 0 = zeer ontevreden, 10 = zeer tevreden'.

b Significantie: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (tweezijdig).

c Het gaat hier steeds om instemming met stellingen over deze kwesties, de referentiecategorie is een combinatie van het oneens zijn met de stelling of een neutrale opvatting.

Bron: CentERdata (Liss'11 (fk11a) en '12 (cv12e))

In de derde kolom (model III) voegen we zes opvattingen over representatie, directe democratie en antipolitieke democratie toe. Mensen die positiever zijn over representatie, oordelen positiever over het functioneren van de democratie. Mensen die meer invloed van

burgers op beleid voorstaan, zijn negatiever over het functioneren van de democratie. Opvallend is dat het negatieve verband tussen steun voor meer directe democratie en het oordeel over democratie niet geldt voor de stelling over referenda. Voorstanders van een referendum blijken – gecontroleerd voor achtergronden en politiek (zelf)vertrouwen – iets positiever over de democratie dan tegenstanders. Er is geen samenhang tussen een voorkeur voor de antipolitieke democratie (besluiten door ondernemers of experts) en het algemene oordeel over de democratie.

Als we tot slot politieke voorkeuren (in dit geval zelfplaatsing links-rechts) aan het model toevoegen, zien we dat mensen die zichzelf links noemen, positiever oordelen over de democratie. De samenhang tussen opleidingsniveau en oordelen over democratie is inmiddels weggevallen, maar er is wel een klein inkomenseffect overgebleven.

... met stemgedrag

Met COB 2015|1-2 is het mogelijk om de relatie tussen het oordeel over de Nederlandse democratie en opvattingen over ‘globaliseringskwesaties’ en stemgedrag in kaart te brengen. Uit eerder onderzoek weten we dat er grote verschillen zijn in opvattingen over kwesaties als immigratie, integratie, globalisering en Europese eenwording en dat die meningsverschillen sterk samenhangen met politiek vertrouwen (Den Ridder et al. 2014a).

Hangen deze opvattingen ook samen met tevredenheid over de democratie? We verwachten van wel, vooral vanwege de sterke relatie tussen deze opvattingen en politieke onvrede. Ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording is er nog een inhoudelijk argument: mensen die negatiever over de overdracht van macht naar de EU zijn, zouden tevens negatiever kunnen zijn over het functioneren van de Nederlandse democratie. Zij heeft vanuit dat perspectief immers minder te zeggen.

We verwachten ook samenhang tussen het oordeel over democratie en stemgedrag – opnieuw gecorrigeerd voor politiek vertrouwen. Onderzoek laat zien dat mensen die winnen bij verkiezingen, meer tevreden zijn met het functioneren van de democratie dan mensen die verliezen (Blais en Gélinau 2007). In het verlengde van die bevinding verwachten we dat aanhangers van regeringspartijen in 2015 (VVD, PvdA) tevredener zijn over het functioneren van de democratie dan aanhangers van oppositiepartijen.

Tabel 3.12

Achtergronden van tevredenheid met de democratie^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2015 (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^b

	I	II	III	IV
constante	5,59***	3,41***	3,47***	3,01***
vrouw (r = man)	0,15	-0,05	-0,06	-0,05
18-34 jaar (r = 35-54)	0,15	0,04	0,06	0,09
≥ 55 jaar	0,28**	0,10	0,08	0,04
lageropgeleid (r = middelbaar)	-0,31**	0,05	0,06	0,07
hogeropgeleid	0,39***	-0,09	-0,10	-0,12
huishoudinkomen beneden modaal (r = modaal)	-0,41***	-0,18*	-0,18*	-0,20*

Tabel 3.12

(Vervolg)

	I	II	III	IV
bovenmodaal	0,37***	0,08	0,07	0,04
vertrouwen in Tweede Kamer (0-10)		0,51***	0,50***	0,48***
'De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik' ^c		-0,12	-0,10	-0,09
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken' ^c		-0,20*	-0,18*	-0,18*
'De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen' ^c		0,27**	0,29***	0,27**
'Het zou goed zijn als het bestuur van dit land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders' ^c		-0,09	-0,07	-0,06
'Het zou goed zijn als mensen meer zouden kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties' ^c		-0,02	-0,01	0,03
'Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten' ^c		0,38***	0,38***	0,35***
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen' ^c			-0,17*	-0,15*
'Mensen zoals ik vinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie' ^c			-0,18*	-0,16
'De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa' ^c			0,12	0,13
CDA (r = niet stemmen)				0,71***
PvdA				0,75***
SP				0,45**
VVD				0,80***
PVV				0,40**
D66/GL				0,68***
CU/SGP				0,08***
verklaarde variantie (%)	6	45	45	46

a 'Hoe tevreden bent u in het algemeen met de manier waarop de democratie werkt in Nederland? U kunt kiezen uit een cijfer tussen 0 tot 10, waarbij 0 = zeer ontevreden en 10 = zeer tevreden'.

b Significantie: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (tweezijdig).

c Het gaat hier steeds om instemming met stellingen over deze kwesties, de referentiecategorie is een combinatie van het oneens zijn met de stelling of een neutrale opvatting.

Bron: SCP (COB'15|1-2)

Ook hier zien we dat hogeropgeleiden en mensen met een bovenmodaal huishoudinkomen tevredener zijn over het functioneren van de democratie dan lageropgeleiden en mensen met een lager inkomen (tabel 3.12). Net als in tabel 3.10 en 3.11 zien we dat ouderen positiever zijn over de democratie dan mensen van 34 tot en met 54 jaar, maar het effect is hier groter.

Als we politiek vertrouwen, politiek zelfvertrouwen en politieke houdingen aan het model toevoegen, neemt de verklaarde variantie sterk toe, naar 45%. Naast vertrouwen in de Tweede Kamer hebben twee politieke houdingen een zelfstandig effect: mensen die politici bekwaam vinden en positief zijn over compromissen, zijn positiever over de Nederlandse democratie dan mensen die niet positief zijn over politici en compromissen. Ook hier neemt het effect van opleiding en huishoudinkomen af als we het vertrouwen in de Tweede Kamer toevoegen aan de analyse. Alleen mensen met een beneden modaal inkomen wijken nog af: zij zijn negatiever.¹⁹

Opvattingen over globaliseringskwesaties voegen weinig toe aan de verklaring van tevredenheid met de democratie als de politieke houdingen zijn geïntroduceerd. Zonder andere indicatoren verklaren ze 13% van de verklaarde variantie (niet in tabel) en geldt dat mensen die Nederland prettiger vinden zonder immigranten, nadelen ondervinden van open grenzen, van mening zijn dat Nederland te veel macht heeft overgedragen aan de EU en negatiever oordelen over de Nederlandse democratie. Gecorrigeerd voor politieke houdingen worden deze effecten veel kleiner en voegen deze opvattingen nauwelijks extra verklaarde variantie toe. Door de sterke verwevenheid met politiek vertrouwen, blijft er een klein effect van opvattingen over immigranten en open grenzen over. Het effect van opvattingen over machtsoverdracht naar de EU verdwijnt.

In vergelijking met niet-stemmers zijn alle stemmers positiever over het functioneren van de Nederlandse democratie – ook als wordt gecorrigeerd voor andere kenmerken en politieke houdingen. De aanhangers van regeringspartijen PvdA en VVD behoren tot de meest positieve groepen, evenals aanhangers van CDA en D66/GL. Bivariaat, dat wil zeggen als we niet controleren voor andere variabelen, zijn aanhangers van de PVV niet te onderscheiden van niet-stemmers (en dus negatiever over de Nederlandse democratie dan andere kiezersgroepen) en aanhangers van D66/GL het meest positief over de democratie. Gecorrigeerd voor houdingen ten aanzien van politiek, blijven aanhangers van PVV en SP negatiever dan de andere kiezersgroepen, maar worden ze wel minder negatief. Stemgedrag voegt nog 1% toe aan de verklaarde variantie (als we stemgedrag als eerste stap introduceren is de verklaarde variantie 15%).

3.6 Slot: meer inspraak als aanvulling op representatie

Nederlanders vinden het belangrijk om in een democratie te leven en zijn – zeker in vergelijking met oordelen over de politiek – tevreden over het functioneren van de Nederlandse democratie in het algemeen. Niet alle elementen van de Nederlandse democratie worden even goed beoordeeld: over de bescherming van rechten, de aanwezigheid van vrije verkiezingen, vrije media en vrije oppositie zijn de meeste Nederlanders tevreden. De sociale democratie-dimensie (verminderen armoede, verkleinen inkomensverschillen) en de aanwezigheid van directe democratie (referenda) worden het minst goed beoordeeld. Ook is men minder tevreden over de mate waarin de regering haar beslissingen uitlegt aan burgers.

Uit de percepties van het functioneren van de democratie en de opvattingen over besluitvormingsprocedures, kunnen we opmaken dat ondanks een positief algemeen oordeel over het functioneren van de Nederlandse democratie er onvrede is over de politieke praktijk. Nederlanders vinden dat politici niet luisteren, vragen zich af of politici wel weten wat er leeft en willen meer invloed van burgers – bijvoorbeeld via referenda over belangrijke politieke kwesties.

De steun voor meer directe democratie is dan ook groot, maar uit de cijfers blijkt eveneens dat men zich niet met alles zou willen bemoeien: invloed op alle wetten en ‘zoveel mogelijk’ referenda gaat voor veel Nederlanders een brug te ver. Het lijkt erop dat de meesten directe democratie zien als aanvulling op de bestaande representatieve democratie en niet als een complete vervanging daarvan. Velen vinden dat de overheid efficiënter kan worden georganiseerd, maar slechts een minderheid is van mening dat besluitvorming beter aan ondernemers of experts kan worden overgelaten.

De onvrede over de politieke praktijk zien we ook terug in het externe politieke zelfvertrouwen: een grote groep Nederlanders heeft er weinig vertrouwen in dat de landelijke politiek openstaat voor hun bijdrage. De meeste mensen achten zichzelf niet in staat om een bijdrage te leveren aan de landelijke politiek, maar of dat tevens geldt voor andere politieke niveaus blijft de vraag. Over gekozen politici is men kritisch, maar er zijn aanwijzingen dat men eveneens kritisch is over de competenties van medeburgers. Uiteindelijk prefereren velen besluitvorming door gekozen politici boven besluitvorming door ondernemers en experts. De politieke praktijk is te weinig responsief voor de wensen van burgers, maar een echte antipolitieke democratie zouden veel Nederlanders niet willen.

Noten

- 1 De onderzoekers hebben de achtergronden en validiteit van hun vragen uitgebreid gedocumenteerd (ESS 2013; Winstone et al. nog te verschijnen). Desondanks is het goed stil te staan bij de vraag wat hier precies gemeten wordt. In de eerste plaats is het de vraag of de opgenomen kenmerken inderdaad alle relevante onderdelen van een democratie bevatten en is het jammer dat de directe en sociale dimensie met zo weinig items worden gemeten. In de tweede plaats is het onduidelijk of deze vraag meet wat mensen belangrijk vinden voor een democratie of hoe belangrijk mensen deze elementen in het algemeen vinden. In de derde plaats lijkt het erop dat men bij het beantwoorden van deze vraag niet alleen denkt aan wat in theorie belangrijk is, maar ook aan de democratische praktijk in het land.
- 2 Het ging om: ‘iedereen is vrij om te zeggen wat hij of zij wil’, ‘voordat besluiten worden genomen, wordt eerst met alle betrokkenen overlegd’, ‘de regering doet wat de meerderheid van de burgers wil’, ‘politici zijn bereid compromissen te sluiten’, ‘burgers kunnen de wetten veranderen via referenda’, ‘de regering houdt rekening met de wensen van minderheden’, ‘de overheid helpt de zwakkeren in de samenleving’, de minderheid past zich aan de meerderheid aan’, ‘de economie loopt goed’ en ‘criminelin worden zwaar gestraft’.
- 3 Pearsons r is 0,42, $p = 0,00$, $N = 1803$. Het had in theorie ook andersom kunnen zijn, namelijk dat mensen die veel waarde hechten aan het wonen in een democratisch land, hogere eisen stellen en daarom kritischer zijn over de democratie dan mensen die daar minder waarde aan hechten.
- 4 Op 1 juni 2005 werd er een referendum gehouden over het Europese grondwettelijke verdrag. Op 1 juli 2015 treed een nieuwe referendumwet in werking die het mogelijk maakt om over elke wet die is goed-

- gekeurd door de Staten Generaal een raadgevend referendum aan te vragen (een correctief, raadgevend en niet-bindend referendum). Voor een aanvraag zijn 300.000 schriftelijke handtekeningen nodig.
- 5 Het is wel de vraag in hoeverre het om een *democratische* besluitvormingsprocedure gaat als onafhankelijke experts of ondernemers beslissen zonder dat burgers hierop invloed hebben.
- 6 De vier stellingen over directe democratie vormen samen een schaal (cronbach alfa is 0,74).
- 7 Als we de schaalbaarheid van de antipolitieke democratie-stellingen bekijken, dan past de stelling over compromissen er niet goed bij. Coffé en Michels (2014: 5) gebruiken de stelling dan ook niet in hun *stealth* democratie-schaal. Cronbachs alfa van de overige stellingen is 0,72.
- 8 In hoofdstuk 4 zullen we zien dat Nederlanders ook spontaan kritiek uiten op de vele politieke compromissen in Nederland. Aan de andere kant blijkt uit het COB dat mensen wel begrijpen dat compromissen in de Nederlandse politiek nodig zijn. 53% is het eens met de stelling dat het goed is dat er compromissen worden gesloten (Dekker en Den Ridder 2015: 37).
- 9 Deze vier items vormen een schaal (cronbach alfa is 0,64).
- 10 De kritiek op deze stelling zou kunnen zijn, dat mensen de stelling beschouwen als een feitelijke situatie en dus aangeven of ze denken dat dit de feitelijke situatie is, in plaats van hun mening te geven over het belang dat zij hechten aan politieke partijen.
- 11 Zelfs de groep overtuigde direct democraten (diegenen die instemmen met minstens drie stellingen in tabel 3.5) kiezen niet allemaal voor referenda. 43% van hen verkiest een besluitvorming per referendum boven de representatieve democratie, 26% kiest voor de representatieve democratie en 31% vindt beide opties even goed of zegt het niet te weten. Bij de twee andere afwegingen is dat anders: daar kiest resp. 69% en 68% van de overtuigde direct democraten voor meer betrokkenheid of meer zeggenschap van burgers.
- 12 Het interne politieke zelfvertrouwen wordt gemeten met items als: 'ik ben goed in staat een actieve rol te spelen in de politiek', 'ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land', 'soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt'.
- 13 'External political efficacy' wordt gemeten met items als: 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik', 'de politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening', 'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek', 'er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet', en 'meestal verliezen onze vertegenwoordigers in de Tweede Kamer al snel het contact met de mensen in het land'.
- 14 Vragen naar sociaal vertrouwen zijn er wel. Daaruit blijkt dat Nederlanders op zich vertrouwen hebben in anderen. In het eerste kwartaal van 2015 is 59% het (zeer) eens met de stelling dat de meeste mensen over het algemeen te vertrouwen zijn (12% oneens). Maar tegelijkertijd zegt 42% dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang (22% oneens). 80% vindt dat veel mensen bereid zijn om elkaar te helpen (Dekker en Den Ridder 2015: 36).
- 15 Uit het COB (2015|1) blijkt dat 61% van de Nederlanders van mening is dat 'de landelijke politiek voor de meeste mensen te ingewikkeld is om te begrijpen'. Ook dat kan duiden op een gebrek aan vertrouwen in 'de meeste mensen', maar het kan evengoed zijn dat mensen met hun instemming bij deze stelling tot uitdrukking hebben willen brengen dat de landelijke politiek te ingewikkeld is. Opvallend is echter dat met de stelling 'de landelijke politiek is voor mij vaak te ingewikkeld om te begrijpen' slechts 35% het eens is.
- 16 Dat komt door zelfselectie (mensen die participeren doen vaker mee aan enquêteonderzoek) en sociale wenselijkheid (het is sociaal wenselijk om te zeggen dat je ergens aan meedoet).
- 17 In ESS 2012 is ook gevraagd naar politieke participatie. Daar zegt 14% het afgelopen jaar contact te hebben gehad met een politicus of ambtenaar, 4% heeft actief meegedaan in een politieke partij of actiegroep, 26% heeft gewerkt in een andere organisatie, 4% heeft een campagnesticker of badge gedragen, 23% een petitie getekend, 3% heeft meegedaan aan een wettige demonstratie en 13% producten geboycot.

- 18 Voegen we deze oordelen als eerste toe, dan verklaren ze 25% van de variantie.
- 19 Bovendien draait het effect om: gecontroleerd voor hun hogere politieke vertrouwen zijn hoger-opgeleiden iets negatiever over de democratie dan lager- en middelbaar opgeleiden.

4 Praten over democratie en politiek

In de voorafgaande hoofdstukken maakten we gebruik van gesloten vragen in groot-schalige enquêtes. In dit hoofdstuk verdiepen we die gegevens met beschikbaar kwalitatief materiaal om de opvattingen en houdingen van Nederlanders over democratie en politiek verder te duiden. In de eerste plaats kijken we waaraan Nederlanders denken bij het woord ‘democratie’ en in hoeverre die associatie samenhangt met achtergrondkenmerken of houdingen jegens democratie en politiek. In de tweede plaats gaan we na waarom mensen tevreden of ontevreden zijn met het functioneren van de democratie in Nederland. Op basis waarvan beoordelen ze de Nederlandse democratie? In de derde plaats beschrijven we hoe Nederlanders spontaan praten over politiek. Als men zich zorgen maakt over ‘de’ politiek, waar gaan die zorgen dan over? Is men bezorgd over de huidige politici of is er sprake van een breder gevoel van onvrede en waarmee dan precies? Op deze drie manieren brengen we verder in kaart welke onderdelen van de Nederlandse democratie en politieke praktijk Nederlanders wel en niet waarderen.

4.1 Wat is ‘democratie’?

Democratie is een omstreden concept. Wetenschappers verschillen van mening over de vraag wat het precies is en hanteren definities die uiteenlopen van ‘minimale’ beschrijvingen tot inclusieve en brede definities (zie ook hoofdstuk 3). Het is echter niet ondenkbaar dat ook ‘gewone’ mensen verschillende associaties bij en interpretaties van het woord ‘democratie’ hebben. Wat gewone Nederlanders onder democratie verstaan is interessant om te weten, maar het kan ook helpen bij het interpreteren van gesloten enquêtevragen (waar heeft men het dan over?) en associaties kunnen van invloed zijn op oordelen over democratie. Het kan van iemands definitie van of associatie met democratie afhangen hoe hij of zij oordeelt over de democratie in zijn land (vgl. Baviskar en Malone 2004: 13; Thomassen et al. 2014: 106).

Op basis van bestaand onderzoek naar associaties met democratie gaan we daarom na waaraan Nederlanders (als eerste) denken bij het woord democratie en – indien niet iedereen dezelfde associatie heeft – of verschillen samenhangen met achtergrondkenmerken en opvattingen over democratie en politiek.

We maken hiervoor gebruik van een open vraag die in het kader van het NKO 2012 is gesteld in het (online) LISS-panel, namelijk welke associatie men heeft bij het woord democratie. In het (face-to-face) NKO van 1973 en 1994 is een soortgelijke vraag opgenomen, net als in een online onderzoek van Tiemeijer in 2010. Om de uitkomsten van die onderzoeken te kunnen vergelijken, hebben we de eerste associatie die mensen in het onderzoek van 2012 noemden handmatig gecodeerd. Voordat we de gecodeerde associaties zullen bespreken, proberen we een indruk te geven van de associaties door te kijken naar de losse woorden die mensen noemen.

Vrijheid (van meningsuiting), stemmen, volk

5358 mensen kregen de vraag naar associaties met democratie en bijna iedereen schreef iets op (al kwam een klein deel niet verder dan ‘weet niet’). Als we voorzetsels en lidwoorden buiten beschouwing laten, zien we in figuur 4.1 welke losse woorden Nederlanders het meest noemen als ze denken aan democratie. Woorden die bij elkaar horen, staan in deze figuur niet gegroepeerd, de volgorde is alfabetisch. Hoe dikker een woord is gedrukt, des te vaker is het genoemd.

Figuur 4.1

Veelgenoemde woorden als men denkt aan ‘democratie’^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2012 (N = 5253)

a 'Waar denkt u het eerst aan bij het woord democratie?' De vijftig meest genoemde woorden zijn opgenomen, waarbij lidwoorden en voorzetsels buiten beschouwing zijn gelaten. De spelfouten in de antwoorden zijn niet gecorrigeerd.

Bron: NKO/LISS'12

Verreweg het meest genoemde individuele woord is 'vrijheid'. In veel gevallen hebben mensen het dan over de 'vrijheid van meningsuiting' of varianten daarop (de vrijheid om te zeggen wat je wilt). Maar het woord vrijheid komt ook los voor, of wordt genoemd in combinatie met andere woorden, zoals de vrijheid van denken, doen, handelen of keuzevrijheid.

Bij het woord democratie denken velen ook aan ‘stem’, ‘stemmen’ of ‘stemrecht’. In een democratie ‘hebben alle inwoners stemrecht’ of kan iedereen ‘stemmen voor een partij waar je het mee eens bent’.

Een andere veelgenoemde associatie is ‘volk’. Bij het woord democratie denken velen aan een regeervorm waarbij het volk een centrale rol speelt. Mensen hebben het over ‘voor het volk’, ‘door het volk’, ‘het volk beslist’ of ‘het volk regeert’. Of, wat uitgebreider: ‘dat de regering in wezen door het volk zelf wordt gekozen’.

Een associatie die in het verlengde ligt van ‘stemmen’ en ‘volk’, is die met ‘invloed’ of ‘inspraak’, of – iets minder vaak gebruikt maar nog steeds veelgenoemd – ‘beslissen’ of ‘medezeggenschap’. Velen noemen bij het woord democratie ook de woorden ‘samen’ en ‘iedereen’. In een democratie heeft ‘iedereen’ of ‘het volk’ invloed of inspraak en beslissen mensen samen. Het is een ‘staatsinrichting waarbij elk mens direct (of representatief indirect) invloed heeft op de besluitvorming’.

Nederlanders associëren democratie ook met ‘gelijkheid’ of ‘gelijke’ kansen/rechten/behandeling.

Democratie wordt geassocieerd met democratische procedures (zoals het al eerder genoemde stemmen) of democratische instituties, maar daarvoor worden veel uiteenlopende woorden gebruikt. Men heeft het over ‘verkiezingen’ of ‘vrije verkiezingen’, denkt aan het beslissen bij meerderheid (‘de meerderheid beslist’), aan ‘vertegenwoordiging’, ‘volksvertegenwoordigers’ of ‘regering’.

Vrijheid en besluitvormingsprocedures blijven belangrijkste associaties

Het is interessant om naar losse woorden te kijken, maar om de woorden verder te analyseren is het handig om die woorden die bij elkaar horen, of waar ongeveer hetzelfde mee wordt bedoeld, bij elkaar te groeperen. Daartoe hebben we de eerste associatie die mensen in het onderzoek van 2012 noemden gecodeerd op basis van de categorieën die ook in die eerdere onderzoeken zijn gebruikt (voor het codeerschema zie bijlage 4.1 aan het einde van dit hoofdstuk).¹

In tabel 4.1 staan de gegroepeerde associaties. De eerste categorie omvat alle associaties met vrijheid (behalve de vrijheid om te stemmen, die is opgenomen in de categorie stemrecht). De tweede categorie bevat associaties met gelijkheid, solidariteit en gemeenschapszin (inclusief ‘samen’ of ‘samenwerken’). De derde categorie bevat associaties die betrekking hebben op democratie als manier om tot besluitvorming te komen: stemrecht, verkiezingen, (samen) beslissen, invloed, inspraak, vertegenwoordiging en verwijzingen naar democratische instituties. De vierde categorie omvat allerlei negatieve associaties met het woord democratie. De vijfde categorie bevat overige associaties die niet vaak genoeg voorkwamen voor een aparte categorie (zoals openheid, Nederland, ‘wat we hier hebben’ of koningshuis). Mensen die niets invulden, geen enkele associatie hadden of het niet wisten, zijn ingedeeld in de zesde categorie.

De eerste drie categorieën sluiten aan bij een onderscheid dat Thomassen (1994) maakt tussen een formele en een materiële democratieopvatting. De formele democratieopvatting sluit aan bij de (minimale) definitie van democratie van Schumpeter, die

democratie ziet als een concurrentiestrijd tussen politieke elites om de stem van kiezers. Mensen die denken aan stemrecht, verkiezingen, de inbreng van burgers, inspraak en invloed denken aan deze formele kant van de democratie (Thomassen 1994: 91). Bij een materiële democratieopvatting staan de fundamentele waarden die aan de democratie ten grondslag liggen centraal: vrijheid en gelijkheid. Mensen die aan vrijheid, vrijheid van meningsuiting, gelijkheid (en broederschap) denken, hanteren een materiële democratieopvatting.

Als we de associaties in het licht van dit onderscheid bekijken, dan zien we dat sinds de jaren zeventig beide democratiebegrippen voorkomen in de Nederlandse publieke opinie. De eerste associatie van een groot deel van de Nederlanders is met vrijheid of met democratie als besluitvormingsprocedure. Als het om het materiële democratiebegrip gaat, valt op dat Nederlanders veel vaker aan vrijheid denken dan aan gelijkheid. Dat is al sinds de jaren zeventig zo.

In tabel 4.1 hebben we alleen de eerste associatie met democratie gecodeerd, maar veel mensen hebben meer associaties. Hoewel sommigen alléén aan materiële democratie denken, en anderen alléén aan formele democratie, zijn er ook mensen die beide democratiebegrippen hanteren. Zij zeggen bijvoorbeeld ‘vrijheid van meningsuiting, het volk bepaald wie er aan de macht is’, ‘vrijheid, stemrecht voor iedereen’ of ‘leven in een zorgzame samenleving waarin vrijheid, gelijkheid en broederschap centraal staan en waarbij het volk kiest wie de leiders van het land zijn’.

Met in gedachten dat we vanwege grote verschillen in onderzoeksmethoden en tussen codeurs voorzichtig moeten zijn met vergelijkingen door de tijd heen, zien we dat men begin jaren zeventig wat minder vaak dacht aan stemrecht en verkiezingen bij het woord democratie. Vrijheid was toen verreweg het meest genoemde woord. Ook blijven begin jaren zeventig en negentig meer mensen het antwoord schuldig en is in die jaren de diversiteit van associaties iets groter (meer ‘overige associaties’). Begin jaren zeventig noemen meer mensen negatieve associaties. Thomassen (1994: 90) wijst op een mogelijke verklaring voor het hogere aantal negatieve reacties in 1972 – de non-response van onderzoek in dat jaar lag veel lager dan bij het nko van 1994 (en vermoedelijk ook in vergelijking met latere online onderzoeken uit onderzoekspanels). Het kan zijn dat mensen die heel negatief zijn over politiek tegenwoordig minder vaak meedoen aan dit soort politieke onderzoeken en dat daarom het aantal negatieve associaties iets lager is. Maar ook in 2012 zijn er mensen die sceptische associaties hebben bij het woord democratie. Ze schrijven ‘iets dat we in Nederland niet kennen’ of ‘heeft geen betekenis meer in deze tijd’. Iemand haalt Wim Kan aan: ‘democratie is de wil van het volk en elke ochtend lees ik vol verbazing in de krant wat ik nu weer wil...’

Tabel 4.1

Eerste associatie met het woord democratie, bevolking van 18 jaar en ouder, 1972-2012 (in procenten)

	1972	1994	2010	2012 ^a
vrijheid: vrijheid van meningsuiting, doen, denken, handelen; vrij	35	33	39	34
gelijkheid, solidariteit, gemeenschapszin	14	13	11	15
stemrecht, participatie, vertegenwoordiging, verkiezingen, stemrecht, democratische procedures en instituties	16	29	37	33
uiteenlopende negatieve en sceptische associaties	7	2	2	3
overige associaties	13	13	6	8
geen associaties (weet niet, dat zegt me niets, niets ingevuld)	15	10	5	7
totaal	100	100	100	99
N	1036	1527	781	5225

a Vraagstelling 2012: 'Waar denkt u het eerst aan bij het woord democratie?' (alleen de eerste associatie is gecodeerd).

Bron: NKO'72/'73 en '94; Tiemeijer 2010; LISS/NKO'12 (eigen codering)

Universitair geschoolden denken vaker als eerste aan formele democratie

Bij het woord democratie hebben mensen dus een verschillende eerste reactie. Sommigen denken aan vrijheid, anderen aan stemrecht, weer anderen aan gelijkheid en sommigen denken nergens aan. Democratie betekent niet voor iedereen precies hetzelfde. In eerder onderzoek naar associaties met democratie wordt verondersteld dat de verschillen in associatie samenhangen met verschillen in achtergrondkenmerken. Zo zouden mannen en vrouwen andere associaties hebben (omdat vrouwen minder politieke interesse en zelfvertrouwen hebben), zouden er verschillen in leeftijd zijn (omdat ouderen meer ervaring hebben met democratie) of zouden er verschillen zijn in opleidingsniveau. Sommigen vermoeden dat mensen met een hogere opleiding meer over democratie geleerd hebben en daarom grotere waarde hechten aan democratische vrijheden (Baviskar en Malone 2004: 9), anderen constateren dat een hoger opleidingsniveau zich vooral zal uiten in een meer kennis over de formele kant van de democratie (Thomassen 1994: 94).

Uit het eerdere Nederlandse onderzoek naar democratie-associaties blijkt vooral een sterke relatie met opleidingsniveau. Thomassen (1994:93) concludeert dat hoe hoger het opleidingsniveau is, hoe minder vaak men denkt aan vrijheid. Tiemeijer (2010: 218) constateert dat lageropgeleiden vaker aan vrijheid denken, terwijl hogeropgeleiden vaker aan het formele democratiebegrip denken: participatie, stemrecht en verkiezingen.²

Een analyse op basis van de gecodeerde eerste associatie in 2012 laat een minder duidelijke relatie zien dan in het eerdere onderzoek.³ Als we een onderscheid maken naar drie opleidingsniveaus (lager, midden, hoger), dan zien we dat lager-, middelbaar en hogeropgeleiden vrijheid ongeveer even vaak noemen. Democratie als besluitvormingsprocedure wordt vaker genoemd door hogeropgeleiden, terwijl lageropgeleiden vaker geen associaties hebben (niet in tabel). Vanwege het grote aantal respondenten kunnen we verschillen in opleidingsniveau ook in iets meer detail bekijken (tabel 4.2). Dan blijkt dat

alleen universitair geschoolden vrijheid minder vaak noemen dan mensen met een andere opleiding. Zij hebben het veel vaker over de formele kant van democratie.

Thomassen (1994: 94) stelt dat we het verschil tussen universitair geschoolden en de andere opleidingsniveaus niet zozeer moeten interpreteren als een inhoudelijk verschil, maar als een verschil in politieke scholing. Mensen met een hoger opleidingsniveau hebben meer geleerd over democratie als besluitvormingsprocedure en zullen daarom vaker verwijzen naar de letterlijke betekenis van democratie. Eén respondent zegt expliciet: ‘het volk heeft de macht. De letterlijke vertaling dus’. Het verschil tussen universitair geschoolden en de overige opleidingsgroepen, moeten we dus niet interpreteren als zouden hogeropgeleiden helemaal niet aan vrijheid denken of geen waarde hechten aan het materiële democratiebegrip. Als mensen in gesloten vragen moeten aankruisen hoe belangrijk vrijheid is voor democratie, blijkt vrijheid voor zowel hoger- als lageropgeleiden van groot belang (Tiemeijer 2010: 219).

Tabel 4.2

Eerste associatie met democratie naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau, bevolking van 16 jaar en ouder, 2012 (in procenten)^a

	vrijheid	gelijkheid	eerste associatie:			
			besluitvorming	negatief	overige	geen
allen	33	14	34	3	8	7
man	33	12	35	4	9	6
vrouw	33	16	32	2	8	8
16-34 jaar	23	11	49	3	7	6
35-64 jaar	37	15	30	3	8	7
≥ 65 jaar	35	15	30	3	11	7
lagere school	29	12	28	2	11	17
vmbo	35	16	23	4	9	13
havo/vwo	31	11	44	3	8	3
mbo	35	17	31	3	7	7
hbo	35	14	39	3	8	2
wo	26	10	51	4	10	0

a Dikgedrukt cijfers wijken significant af van andere subgroepen bij $p < 0,05$.

Bron: NKO/LISS'12

Mannen en vrouwen hebben geen wezenlijk andere associaties bij het woord democratie. Vrouwen zeggen iets vaker geen associatie te hebben en hebben het iets vaker over gelijkheid, mannen verwijzen vaker naar besluitvormingsprocedures of hebben een negatieve associatie – maar die verschillen zijn bijzonder klein. De leeftijdsverschillen zijn iets groter. Ouderen denken vaker als eerste aan vrijheid, jongeren denken vaker aan stemrecht of participatie en minder vaak aan vrijheid.

Maakt het iets uit waaraan mensen denken bij het woord democratie? Uit onderzoek blijkt dat de associatie die men heeft, samenhangt met het oordeel over democratie (Fuchs 1999; Thomassen et al. 2014: 16). Dat blijkt ook hier zo te zijn. Mensen die tevreden zijn over de democratie, denken vaak als eerste aan vrijheid (niet in tabel). Mensen die ontevreden zijn, denken vaker aan overige dingen, negatieve dingen of weten het niet. Tevreden mensen denken ook iets vaker aan formele democratie. Des te hoger het niveau van politiek zelfvertrouwen, des te vaker mensen formele democratie noemen.

4.2 Waarom functioneert de Nederlandse democratie wel of niet?

In veel langlopend en internationaal onderzoek wordt gevraagd hoe tevreden mensen zijn met het functioneren van de democratie (zie hoofdstuk 2 en 3). Toch is er veel discussie over de vraag wat deze enquêtevraag precies meet.

Canache et al. (2001: 507-508) laten zien dat de vraag naar tevredenheid met de democratie in de literatuur op uiteenlopende manieren wordt geïnterpreteerd. Sommigen zien de vraag als indicator voor steun voor het democratische systeem (politieke instituties, het constitutionele bestel), en daarmee los van opvattingen over zittende politici en gezagsdragers. Anderen zien de vraag juist als indicator voor het functioneren en de resultaten van de zittende regering. Weer anderen zien de vraag als een samenvattende indicator voor tevredenheid met de bestaande democratische systemen en de zittende politiek. Hoe de vraag door onderzoekers geïnterpreteerd moet worden, hangt af van hoe diegenen die de vraag beantwoorden hem interpreteren. Canache et al. wijzen erop dat de interpretatie niet voor elke respondent hetzelfde hoeft te zijn: sommigen kunnen denken aan de werking van democratische instituties, anderen kunnen denken aan de manier waarop ‘de politiek’ in het algemeen werkt en weer anderen kunnen denken aan de manier waarop de zittende regering het doet. Op basis van onderzoek in Latijns-Amerika met gesloten enquêtevragen, komen ze tot de conclusie dat de interpretatie van de vraag naar tevredenheid met het functioneren van de democratie in ieder geval verschilt tussen individuen, landen en door de tijd.

Het is ook mogelijk om op basis van open antwoorden te onderzoeken hoe respondenten de vraag naar tevredenheid met democratie interpreteren (vgl. Baviskar en Malone 2004). Met die open antwoorden krijgen we niet alleen inzicht in de interpretatie van de gesloten vraag, maar komen we ook te weten waarom mensen tevreden of ontevreden zijn over – in dit geval de Nederlandse – democratie. In het COB van 2015|1 en 2015|2 legden we mensen daarom eerst de vraag naar tevredenheid met het functioneren van de democratie voor, en vroegen hen daarna om het antwoord in hun eigen woorden toe te lichten.⁴ De open antwoorden zijn geanalyseerd⁵ om te achterhalen:

- welke argumenten mensen geven voor hun oordeel over de tevredenheid met de democratie, waarom is men (on)tevreden?;
- waar die argumenten over gaan, heeft men het over de democratie of de politiek in het algemeen of gaat het (vooral) om de huidige politiek en regering?;

- of iedereen het over hetzelfde niveau heeft of dat sommigen aan de politiek in het algemeen denken en anderen aan de huidige politiek?

Dat de vraag naar tevredenheid met democratie voor meerdere interpretaties vatbaar is, is ook een respondent opgevallen. Hij geeft het functioneren van de democratie een zeven, maar als hem gevraagd wordt om een toelichting voor dat cijfer schrijft hij:

Om te beginnen is niet gedefinieerd wat de vraagsteller bedoelt met 'de democratie'. De wijze waarop verkiezingen plaatsvinden? Of waarop regeringsvorming tot stand komt? De inrichting van de staatsinrichting? Deze vraag is niet eenduidig te beantwoorden (man, 60 jaar, hogeropgeleid, geeft een 7)

In tabel 4.3 staat welke redenen mensen aanvoeren voor hun (on)tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie. Voor we die argumenten in detail bespreken, eerst het volgende. De percentages in tabel 4.3 zijn klein. Dat komt in de eerste plaats door de grote diversiteit aan argumenten. Hoewel een paar argumenten er uitspringen, worden sommige argumenten maar door enkelen genoemd. In de tweede plaats zijn dit soort kleine percentages inherent aan open antwoorden. Als mensen in hun eigen woorden mogen opschrijven wat ze vinden, zijn de antwoordmogelijkheden veel groter dan wanneer men iets aan moet kruisen in een lijst met gesloten stellingen.⁶

Wat ook opvalt, is dat er meer argumenten worden genoemd voor onvrede met de Nederlandse democratie, dan voor tevredenheid. En dat terwijl de meesten de Nederlandse democratie wel een (ruime) voldoende geven. Twee mensen die een zeven geven, leggen uit waarom:

Ik vind niet dat de democratie in Nederland optimaal werkt (vrouw, 72 jaar, lageropgeleid)

Het kan altijd beter (vrouw, 57 jaar, lageropgeleid)

Mensen leggen dus uit waarom ze géén 9 of 10 geven, niet waarom ze een voldoende geven.⁷

Ontevreden: politici luisteren niet, weinig daadkracht, weinig inspraak

De meest genoemde reden voor ontevredenheid over de Nederlandse democratie, is dat politici niet luisteren, hun eigen zin doordrijven en de politiek meer gericht is op zichzelf en het eigenbelang dan op de bevolking.

Wat de mensen willen wordt niet naar geluisterd. De regering doet wat zij willen en luisteren wel naar andere landen. (vrouw, 63 jaar, lageropgeleid, geeft een 3)

De kiezer wordt gewoon aan de kant gezet. De regering luisterde niet naar de kiezer. (man, 54 jaar, middelbaar, geeft een 0)

Er is in de politiek te weinig oor voor wat zich werkelijk afspeelt in Nederland. Het lijkt soms wel of het Binnenhof ommuurd is. Voorbeelden: problemen in de zorg, participatie wet, oplopende schuldenlast bij veel mensen. (vrouw, 64 jaar, middelbaar opgeleid, geeft een 6)

Onze democratische vertegenwoordigers lijken meer voor zichzelf te gaan dan voor hun kiezers. (man, 70 jaar, hogeropgeleid, geeft een 6)

Je kunt stemmen wat je wilt maar in principe ligt alles al vast. Wat de heren en dames willen gaat ook gebeuren. Zij kunnen zich niet indenken hoe het is om als jonge starter met een chronisch ziekte te moeten rondkomen van ieder dubbeltje. (vrouw, 31 jaar, hogeropgeleid, geeft een 4)

In het verlengde van deze klacht – en vaak genoemd in combinatie met het ‘niet luisteren’, ligt het argument dat burgers niets te zeggen hebben in Nederland en er geen echte inspraak of invloed is⁸:

Nederland is wel een democratisch land maar je hebt nagenoeg geen invloed meer als de heren in Den Haag iets bedacht hebben dat voor de meeste mensen verkeerd uitpakt. (vrouw, 66 jaar, middelbaar opgeleid, geeft een 6)

Het lijkt of er veel inspraak is, maar dit valt in de praktijk tegen. (vrouw, 47 jaar, hogeropgeleid, geeft een 6)

De democratie lijkt verschillende lagen te hebben. In het woordenboek is het duidelijk omschreven maar in de praktijk wegen er vaak verkeerde belangen in mee. Het is bijvoorbeeld vanuit de kamer een democratisch besluit zeggen politici, maar als de burger massaal stem laat horen dan wordt, als het politici niet uit komt, vaak de realiteit verdraaid, zaken verzwegen of de wil van de regering door gedrukt. (man 37 jaar, middelbaar opgeleid, geeft een 5)

10% wijst erop dat politici veel beloven, maar uiteindelijk weinig waarmaken. Ze zijn niet daadkrachtig:

De beloftes, van alles wat gezegd wordt, daar zie je niks van terug. (man, 35 jaar, middelbaar opgeleid, geeft een 4)

Politiek geeft geen sturing aan de samenleving. Het is meer van pappen en nat houden en gericht om niets voor de mensen te doen, alleen om te dirigeren. (man, 70 jaar, middelbaar opgeleid, geeft een 6)

Naast een gebrek aan daadkracht, zijn er ook talloze andere negatieve associaties met politici en partijen, onder andere dat het zakkenvullers zijn, dat men aan vriendjespolitiek doet (wat weer sterk lijkt op de gerichtheid op het eigenbelang) of leugenachtig is.

Graaicultuur. (vrouw, 68 jaar, lageropgeleid, geeft een 5)

Democratie heeft zo zijn voor- en nadelen. Ik vind het systeem wel goed, maar de politici staan niet altijd voor de standpunten van de partij. Het is voor hen vaak beter om mee te mogen beslissen ipv hun standpunt vast te houden. (man, 22 jaar, hogeropgeleid, geeft een 7)

9% van de respondenten wijst op slecht bestuur of slecht beleid van de zittende regering. Daarbij gaat het vooral over bezuinigingen en over de veranderingen in de gezondheidszorg. Een argument dat hiermee te maken heeft, maar iets minder vaak wordt genoemd (4%) is dat vooral ‘gewone’ mensen of ‘arme’ mensen de dupe zijn van het beleid van de regering.

Ze bezuinigen op de zwakkere samenleving, de kinderen die op het speciaal onderwijs zitten hadden eerst daar nog een rustige thuishaven en door de bezuinigen wordt het daar waar ze zich goed

voelden ook minder. En dan de zorg 1 persoon moet voor 10 uur 11 bewoners in de huiskamer hebben. Dit slaat nergens op. (vrouw, 33 jaar, middelbaar opgeleid, geeft een 2)

Door de belastingen word je net met je hoofd boven water gehouden. Verdien je een jaar veel moet je heel veel betalen. Verdien je minder betaal je minder, maar je bouwt niets op. Iedere keer betaal je voor wat maar als je zelf aan de beurt bent krijg je niets. De vaste lasten zijn veel te hoog. De zorgverzekeraars kunnen maar vragen (maar kost een kies trekken echt 500 euro). Dat is een uurloon van 3000 euro per uur voor een kaakchirurg klopt toch niets van. Maar iedereen pikt het gewoon en vindt het gek dat de verzekering zo duur is. Verzekering maatschappijen maken onderling afspraken over de hoogte van verzekeringen i.p.v. marktwerking. (man, 41 jaar, middelbaar opgeleid, geeft een 4)

8% wijst op ongelijkheid, willekeur of groepen die ongelijk behandeld worden. Soms gaat het dan om economische ongelijkheid (de rijken besturen de armen, mensen met geld krijgen hun zin), maar vaker zegt men dat er beter naar buitenlanders wordt geluisterd dan naar gewone Nederlanders:

Er wordt meer naar allochtonen geluisterd dan naar autochtonen uit angst. (vrouw, 50 jaar, lageropgeleid, geeft een 5)

Andere – minder genoemde – redenen voor onvrede over de Nederlandse democratie zijn de vele compromissen, het versnipperde partijenlandschap, dat politici geen visie hebben en zich te veel laten leiden door de waan van de dag. Ook zijn er negatieve opmerkingen over zittende partijen/politici en de klacht dat burgers hun stemrecht niet goed gebruiken. In paragraaf 4.1 zagen we dat vrijheid een veelgenoemde associatie is bij het woord democratie. Opvallend is dat vrijheid en de vrijheid van meningsuiting hier maar door enkelen worden genoemd als reden voor onvrede over het functioneren van de democratie. Dat zou kunnen komen doordat mensen vrijheid als vanzelfsprekend ervaren (Verhue et al. 2010), het begrip staat daarom niet zo duidelijk op het netvlies (Boulanger et al. 2009). In hoofdstuk 3 zagen we op basis van gesloten vragen ook dat men relatief tevreden is met de vrijheid in Nederland.⁹

Tabel 4.3

Waarom (dis)functioneert de Nederlandse democratie^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2015 (in aantallen en procenten; n = 348)

toelichtingen	%	(n)
negatieve argumenten		
politiek luistert niet; politiek doet wat ze zelf wil, politiek gericht op zichzelf in plaats van op bevolking; gericht op eigenbelang of partijbelang	20	70
weinig daadkracht, loze beloften	10	35
bevolking heeft niets te zeggen, geen of te weinig invloed/inspraak	10	34
negatieve kwalificatie van de politiek of politici: leugenachtig, doofpot, zelfverrijking (wachtgeld), zakkenvullers; vriendjespolitiek, politieke benoemingen	9	33
slecht bestuur, slecht resultaat of concrete verwijzing naar thema waarop het slecht gaat	9	30
willekeur, ongelijkheid, onrechtvaardigheid, met twee maten meten, minderheid krijgt te veel aandacht, te veel aandacht voor bepaalde groepen (buitenlanders)	8	29
compromissen: negatief over, te veel	6	22
partijlandschap te versnipperd, te veel partijen (voor kiesdrempel)	5	19
concrete verwijzing naar partijen, politici of politieke gebeurtenissen van dit moment	4	13
gewone mensen/arme mensen/burgers de dupe	4	15
te weinig visie, te veel waan van de dag	4	14
burgers gebruiken stemrecht niet goed, gaan te weinig mensen stemmen	3	10
eu beslist te veel	2	6
vrijheid van meningsuiting (negatief) gaat te ver	2	6
te ingewikkeld (te veel regels)	1	5
overige kritiek op partijen, o.a. fractiediscipline	1	5
positieve argumenten		
er is stemrecht, iedereen mag meedoen, inspraak, invloed	12	43
vrijheid/vrijheid van meningsuiting (positief)	3	11
beter dan landen om ons heen	3	9
positief over partijen of politici (competent)	3	9
meeste stemmen gelden, meerderheid beslist	2	6
'het is democratisch' (maar niet gezegd wat dat dan is)	2	7
steun voor idee van vertegenwoordiging, goede afspiegeling (tegen referenda)	2	8
goede resultaten	2	7
zou nog beter kunnen	2	7
positief over compromissen	2	7
stelsel met <i>checks en balances</i> (genoeg lagen in besluitvorming, controle)	1	5
wat is het alternatief	1	3

Tabel 4.3

(Vervolg)

toelichtingen	%	(n)
overig		
weet niet	2	7
overig	5	17
oncodeerbaar	5	18
totaal	145	510

a Na de vraag waarin men een rapportcijfer (0-10) moest geven voor de tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie, is (een selectie) gevraagd het antwoord toe te lichten.

Bron: COB'15|1-2

Tevreden over de democratie: er is stemrecht

Zoals gezegd noemt men relatief weinig positieve kenmerken van de Nederlandse democratie. Zelfs de mensen die een ruime voldoende geven, zeggen vooral wat er nog aan schort. Als men wel iets positiefs noemt, dan gaat het meestal over het feit dat er stemrecht is en dat men de mogelijkheid heeft om mee te doen.

Ik heb niet veel verstand van politiek, maar ik vind het goed dat we via stemrecht een voorkeur voor een partij kunnen opgeven. (vrouw, 44 jaar, hogeropgeleid, geeft een 7)

Over het algemeen werkt de democratie goed. We mogen allemaal onze stem uitbrengen en de meeste stemmen gelden. Zo hoort het. Soms heeft de ene dan iets meer te slikken dan de ander, maar dat hoort er wel bij. (vrouw, 39 jaar, hogeropgeleid, geeft een 7)

Er zitten een regering en Kamerleden door ons zelf gekozen en ik vertrouw erop dat ze ook voor ons opkomen en werken. (man, 70 jaar, lageropgeleid, geeft een 9)

De overige positieve argumenten worden steeds maar door enkele mensen genoemd. Het gaat dan om aanwezige vrijheid in Nederland, men wijst op goede resultaten, is positief over partijen of over het democratische systeem (over vertegenwoordiging, het beslissen bij meerderheid, over *checks en balances*). Sommigen zeggen weinig meer dan dat het 'democratisch' is, maar waarom blijft onduidelijk.

De partijen doen hun best de vele kwesties goed op te lossen. (man, 80 jaar, hogeropgeleid, geeft een 7)

Kijk naar omliggende landen en dan heb je het antwoord. We klagen wel maar we hebben het in ons land niet slecht. Alles kan altijd beter maar we kunnen overal ons over uiten, meepraten en de verzorging is nog goed. (man, 53 jaar, hogeropgeleid, geeft een 8)

Nederland is in zijn algemeenheid nog een democratisch land. (vrouw, 81 jaar, lageropgeleid, geeft een 7)

Uiteenlopende beoordelingscriteria

We weten nu dus welke argumenten Nederlanders aanvoeren voor het (dis)functioneren van de democratie. Maar op basis van het bovenstaande is het lastig om te zeggen op welk niveau deze argumenten nu betrekking hebben. Gaat het om democratische instellingen

en procedures of meer over de politieke praktijk? En in dat laatste geval: gaat het dan om de politiek in het algemeen of beoordelen mensen vooral het beleid van de zittende regering?

Wat in ieder geval opvalt, is dat weinig abstracte argumenten worden gegeven in verband met democratische instellingen en procedures in het algemeen. Het feit dat er stemrecht is, zou als zodanig kunnen worden opgevat, net als de steun voor representatie en meerderheidsbeslissingen en de kritiek op het versnipperde politieke landschap. Verder wordt er weinig gezegd over de principes van ons kiesstelsel of het rechtssysteem (o.a. evenredige vertegenwoordiging).

Als men het heeft over democratische procedures, dan is dat vaker een reactie op de politieke praktijk: zo vinden sommigen dat er te veel compromissen moeten worden gesloten (een praktisch gevolg van het Nederlandse meerpartijenstelsel), en wijzen anderen op de gebrekkige invloed van burgers: je mag één keer in de vier jaar stemmen en verder niet. Deze klachten hangen duidelijk samen met zorgen over de werking van de politieke praktijk: politici luisteren niet, zijn uit op eigenbelang en zijn weinig daadkrachtig. Deze verwijten lijken overigens eerder betrekking te hebben op de politiek in het algemeen, dan dat zij specifiek betrekking hebben op de zittende regering. Sommigen lijken met de beantwoording van de enquêtevraag wel expliciet de zittende regering te beoordelen: zij wijzen bijvoorbeeld op slechte resultaten, beleid waar ze het niet mee eens zijn, of vervelende gevolgen van dat beleid voor specifieke groepen.

Het is op basis van de open antwoorden dus lastig om te zeggen wat men nu precies beoordeelt. Daar komt nog bij dat veel mensen meerdere argumenten noemen, en die argumenten niet altijd betrekking hebben op hetzelfde niveau. Een enkeling maakt in zijn antwoord expliciet een scheiding tussen democratie en politiek:

De democratie als staatsvorm werkt prima, het zijn helaas de politici die er een bende van maken.
(man, 30 jaar, hogeropgeleid, geeft een 8)

Al met al lijkt het erop alsof niet iedereen hetzelfde aspect beoordeelt bij het beantwoorden van de vraag over tevredenheid met de democratie. Een minderheid beoordeelt de resultaten van de zittende regering. Een kleine groep (vooral mensen die positief zijn) kijkt naar democratische procedures. De grootste groep lijkt vooral de werking van de politieke praktijk te beoordelen: de manier waarop politici en politieke partijen vorm geven aan de Nederlandse democratie.

In groepsgesprekken in het kader van COB 2015|2 is mensen ook gevraagd naar hun tevredenheid met democratie. Ook daar zien we dat mensen uiteenlopende beoordelingscriteria hanteren. Een wat langer fragment uit een groep met lageropgeleide deelnemers in Nijmegen:

Moderator: *'Hoe vinden jullie dat de democratie werkt? Waar dachten jullie aan bij het invullen van de vraag?'*

3: *'Ik liet mijn emotie gaan. Waar een prachtig land bij hoort en het functioneert nog enigszins. Er moet wel hard aan getrokken worden.'*

1: 'Ik denk aan de verkiezingen. Een partij wordt groot. De drie die hebben verloren, die maken samen een partij. De winnende partij valt dan buiten de boot. Dat heeft niks met democratie te maken.'

4: 'Hoe makkelijk het is om te stemmen, gewoon bij je thuis om de hoek. Er wordt niet gesjoemeld, of nauwelijks. Dat is ook een graadmeter, de werking van democratie.'

Moderator: En de anderen? Waar dacht jij aan?

6: Ik baseer het op mij, hoe ik er bij zit. Dat is gewoon triest. Hou toch op, schei toch uit. Wat ik mee maak in mijn leven, dat zorgt er voor dat ik negatief erin sta. De regeltjes uit de politiek, of de belastingdienst.'

7: 'Ik denk elke keer weer, goed ze gaan de goede kant op. En dan in een keer krijg je de compromis van dingen. Dan denk ik elke keer, waar stem ik nu weer op. Ik heb zelf in een belangengroep gezeten en dacht, waarom doe ik dit eigenlijk? Er werd weleens naar je geluisterd, maar je moest wel met anderen meestemmen. Want jouw stem werkte dan net voor de meerderheid. En we moesten echt zeggen, wanneer wordt gedaan wat wij willen.'

Moderator: 'Maar jij was wat positiever?'

2: 'Ik denk aan de vrijheid en rijkdom die we hebben. We kunnen allemaal iets vinden waar we trots op zijn aan Nederland. We kunnen met de neus dezelfde kant op staan. Politiek wordt wel lastiger. Ik ben heel trots om Nederlander te zijn. Puur omdat het een rijk land is, niet alleen qua geld.'

1: 'En als je de rijen bij de voedselbanken ziet staan? Ik vind het negatief dat ze nodig zijn.'

Moderator: 'Als jullie bedenken wat je goed vindt aan de Nederlandse democratie, wat vind je goed werken?'

8: 'Goed dat we mee mogen beslissen. Maar ik zie niet heel vaak terug dat er echt wat mee wordt gedaan.'

4: 'Ook waar je het met de rest van de wereld vergelijkt. Er is nog genoeg winst te halen, ook al hebben we het hier goed. Dat is mijn afweging om een 7 te geven. De democratische besluiten, hoe het verder tot stand komt. We zijn echt al een rijk land, daar tegen afgezet, is het nog hoger dan een 7.'

Net als bij de associaties met democratie, zou het kunnen zijn dat het beoordelingscriterium dat iemand gebruikt, samenhangt met zijn of haar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau of partijvoorkeur. Vanwege het kleine aantal respondenten dat deze open vraag kreeg voorgelegd, is het niet mogelijk heel uitgebreid te kijken naar verschillen tussen groepen. Voor de veelgenoemde argumenten in tabel 4.4 hebben we wel gekeken of er verschillen tussen groepen zijn.

Vrouwen wijzen vaker dan mannen op de aanwezigheid van stemrecht en inspraak als positief kenmerk van de Nederlandse democratie. Wat de negatieve veelgenoemde kenmerken betreft, is er nauwelijks verschil tussen mannen en vrouwen. Kijken we naar leeftijd, dan zien we dat mensen tussen 35 en 64 jaar vaker zeggen dat de politiek niet luistert, ouderen het vaker hebben over slecht beleid en jongeren iets vaker over gebrekkige inspraak. De verschillen zijn echter klein. Jongeren noemen het stemrecht vaker als positief punt. Lageropgeleiden zeggen vaker dan hogeropgeleiden dat de politiek niet luistert en hebben het vaker over slecht beleid. Hogeropgeleiden hebben het vaker over een gebrek aan inspraak en noemen vaker het stemrecht als positief punt. Aanhangers van de pvv zeg-

gen vaker dat de politiek niet luistert, aanhangers van de regeringspartijen en de ‘constructieve drie’ vinden dat minder vaak, en wijzen ook minder vaak op slecht beleid.

Conclusie: meestal gaat het om de manier waarop de politiek werkt

De vraag naar tevredenheid met het functioneren van de democratie is een heel algemene vraag, dus het is logisch dat mensen er verschillende associaties bij hebben. De argumenten die mensen aanvoeren zijn heel divers. Dat zou erop kunnen duiden dat er geen duidelijke beelden zijn van wat een democratie is en op basis waarvan je de Nederlandse democratie zou moeten beoordelen. Het is geen onderwerp waar mensen veel over nadenken of waar in de media veel over wordt gepraat – waardoor men geen standaardantwoord klaar heeft liggen.¹⁰ Dat gezegd hebbende zijn er ook een aantal duidelijk beelden van de manier waarop de politiek in Nederland werkt (politici luisteren niet, zijn vooral uit op eigenbelang, drukken hun eigen wil door) en van de werking van het systeem (weinig inspraak, te veel compromissen, stemrecht). De meeste mensen lijken de manier waarop de politiek in Nederland werkt te beoordelen bij het beantwoorden van de vraag over het functioneren van de democratie. Over de materiële democratie, vrijheid en gelijkheid, heeft men het hier nauwelijks – men beoordeelt vooral de formele democratie. Een minderheid beoordeelt vooral de resultaten en het beleid van de zittende regering.

4.3 Praten over politiek en de stand van zaken in Nederland

In het COB, een kwartaalonderzoek naar de stemming in Nederland, krijgen mensen uiteenlopende vragen voorgelegd over maatschappij en politiek. Zo wordt hen onder meer gevraagd om in maximaal vijf trefwoorden aan te geven wat in hun ogen de belangrijkste maatschappelijke problemen zijn en waarom zij vinden dat het in Nederland de goede of de verkeerde kant op gaat. In deze spontane antwoorden worden politici en de politiek ook vaak genoemd, en meestal niet in positieve zin. Over het algemeen is de onvrede met de politiek groot: het vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer is in vergelijking met andere instituties laag, net als de tevredenheid met ‘de politiek in Den Haag’ (o.a. Dekker en Den Ridder 2015). Als men spontaan over politiek praat, wat zegt men dan? Wat is het probleem met de Nederlandse politiek? Raken deze zorgen aan de zorgen over democratie die we hierboven ook al zagen of gaat het hier om heel andere problemen?

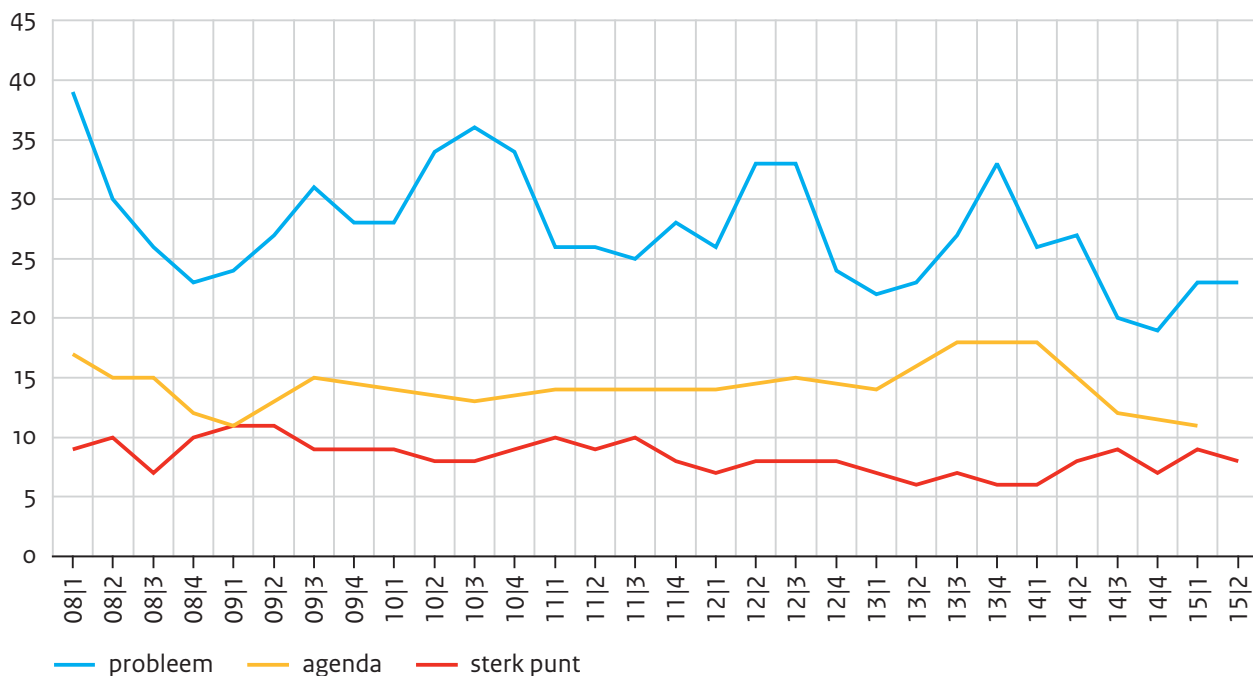
Politiek en bestuur als belangrijk maatschappelijk probleem

We beginnen met de belangrijkste problemen in Nederland. Als mensen in hun eigen woorden mogen opschrijven wat zij de belangrijkste maatschappelijke problemen in Nederland vinden, dan komt ‘politiek en bestuur’ meestal in de top vijf (Dekker en Den Ridder 2015: 10), al maken meer mensen zich begin 2015 zorgen over de manier waarop we in Nederland samenleven, de gezondheidszorg, integratie of de economie. Begin 2015 noemt 23% van de Nederlanders spontaan één of meer problemen in de categorie ‘politiek en bestuur’ (zie figuur 4.2).¹¹ Dat aandeel ligt begin 2015 relatief laag; met pieken en dalen was dat in eerdere jaren hoger. 11% noemt politiek als een belangrijk

agendapunt voor de regering. De politiek is dus wat Nederlanders betreft een van de maatschappelijke aandachtspunten.

Figuur 4.2

Aandeel dat 'politiek en bestuur' spontaan noemt als probleem^a, agendapunt^b of sterk punt^c van Nederland, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in procenten)

- a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' De spontaan genoemde woorden zijn gecodeerd in zestien categorieën (zie COB 2015|1: 10-11). Weergegeven is het aandeel dat één of meer problemen noemt in de categorie politiek en bestuur.
- b 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'
- c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

Bron: COB'08-'15|2

Maar waarover maken zij zich zorgen? Als we kijken welke problemen en zorgen mensen noemen als ze spontaan klagen over politiek en bestuur, dan kunnen we een onderscheid maken tussen het object van zorg (over wie heeft men het) en het onderwerp van zorg (waarover is men bezorgd, zie tabel 4.4). In de eerste helft van 2015 hadden de zorgen over politiek en bestuur vooral betrekking op 'de politiek' in het algemeen, de overheid/het bestuur of het kabinet/de regering. De pvv is de meest genoemde partij (en wordt vaker genoemd dan de regeringspartijen). Als we de hele periode 2008-2015 bekijken, zien we dat politiek, overheid en regering in vrijwel elk jaar vaak worden genoemd. De ongerustheid over de pvv is beweeglijker. In 2010, 2011 en 2012 wordt de pvv vaker genoemd als probleem. Dit zijn de jaren dat de pvv gedoogsteun geeft aan het kabinet-Rutte I. In 2013 en de eerste helft van 2015 wordt de pvv minder vaak spontaan genoemd als zorgpunt.

Vaak omschrijft men niet expliciet wat er mis is met ‘de politiek’ of ‘de regering’. Als men dat wel doet, dan wordt de politiek of de regering vaak de negatieve eigenschappen toegedicht die we ook uit de analyses hierboven al kennen: de politiek of politici zijn arrogant, bedienen zich van vriendjespolitiek of luisteren niet. Andere zorgen gaan over bemoeizucht en regeldruk, populisme, een kortetermijnvisie of een gebrek aan daadkracht. In vergelijking met 2008 en 2009 zijn er nu minder zorgen over betutteling (een woord dat veel gebruikt werd onder het kabinet-Balkenende IV).

Tabel 4.4

Problemen in de categorie ‘politiek en bestuur’, bevolking van 18 jaar en ouder, 2015/1-2 (in procenten)^a

	voorbeelden	
kritiek op wie		
politiek, politici, politieke partijen	‘de politiek...’, politici (algemeen of bij naam) partijen (algemeen of bij naam)	33
overheid/bestuur	‘de overheid’	13
kabinet/regering	‘het kabinet’, ‘de regering’	12
pvv / Wilders	de pvv, (de invloed van) Wilders	7
kritiek waarover		
negatieve eigenschappen	arrogant, incompetent, domme beslissingen, niet luisteren, vriendjespolitiek	13
bemoeizucht	bemoeizucht, te veel regeltjes, bureaucratie, betutteling	5
populisme en polarisatie	‘populistische politiek’	3
kortetermijnvisie	kortetermijnpolitiek, geen visie	3
besluiteloosheid	besluiteloosheid, gebrek aan daadkracht	2

a Als percentage van het aandeel uitspraken in de categorie ‘politiek en bestuur’. Leesvoorbeeld: 33% van de trefwoorden in de categorie ‘politiek en bestuur’ gaat over politiek, politici of politieke partijen. Een respondent kan meer dan één trefwoord noemen. In totaal zijn er 678 trefwoorden gecodeerd met behulp van kwalitatieve analysesoftware.

Bron: COB’15|1-2

Aan het eind van de COB-enquête, die in het teken staat van politieke en maatschappelijke vraagstukken, krijgen respondenten de vraag voorgelegd hoe zij vinden dat het ‘al met al’ met Nederland gaat. Het aandeel dat vindt dat Nederland de verkeerde kant op gaat, is sinds het begin van het onderzoek in 2008 steeds groter dan het aandeel dat vindt dat het de goede kant op gaat (zie o.a. Den Ridder et al. 2015: 6). Als mensen toelichten waarom zij vinden dat Nederland de verkeerde of goede kant op gaat, komt de politiek vaak ter sprake, vooral in negatieve zin. De hierboven genoemde klachten over het niet-luisteren, de nadruk op het eigenbelang en het slecht inleven in de situatie van gewone Nederlanders komen eveneens weer naar voren. Als mensen maatschappelijke kwesties noemen waarvan zij vinden dat die de verkeerde kant op gaan (o.a. veranderingen in de gezondheids-

zorg, groeiende inkomensverschillen, problemen met immigratie en integratie), wordt de politiek vaak aangewezen als schuldige: zij pakken problemen niet daadkrachtig genoeg aan of maken verkeerd beleid – beleid waarvan ze weten dat de bevolking er niet achter staat (vgl. Dekker en Den Ridder 2011b: 174). Hieronder ter illustratie enkele citaten waarin die onvrede duidelijk naar voren komt:

In de politiek is iedereen het oneens met elkaar. Daardoor hebben ze alleen oog voor zichzelf en niet voor wat er werkelijk speelt in dit land: namelijk dat mensen niet meer aan een baan komen en aan de armoedegrens zitten. Het was zo'n geweldig land. Vind dat het al slechter wordt. Ze zeggen dat alles aantrekt. Voor ons geldt dat we bijna niks extra's meer kunnen doen dan alleen de rekeningen betalen. En wat betreft het buitenlandbeleid dat is helemaal een drama. Iedereen komt maar binnen en het gaat allemaal ten nadele van het eigen volk. Daarom vind ik dat het steeds slechter gaat. Dit land raakt helemaal kapot. (vrouw, 43 jaar, middelbaar opgeleid, COB 2015|2)

Er is te weinig aandacht voor de volksgezondheid en ook geen duidelijke visie, hoe gaat die zorg er de komende jaren met het steeds ouder worden van de bevolking er uitzien??? Mensen steeds meer zelf laten betalen? Zodat er dadelijk weer een breuk komt tussen arm en rijk? Het doorschuiven van verantwoordelijkheden van de politiek naar de gemeentelijke instanties is een zeer slechte stap!! Er is geen politieke consequentie meer!! Als een politicus een fout begaat is het sorry zeggen tegenwoordig voldoende en kun je gewoon doorgaan met je werk!!! De prioriteit ligt blijkbaar meer in de continuïteit van het regeren, terwijl het draagvlak allang is verdwenen voor dit kabinet. Gevolg is dat er steeds meer mensen hun geloof in de politiek verliezen en er dadelijk een regering zit die niet meer weet hoe de achterban er uitziet. Leiderschap is in Nederland blijkbaar het zo goed mogelijk blijven volhouden in het niet beantwoorden en omzeilen, camoufleren van vragen waarop duidelijke antwoorden noodzakelijk zijn. (man, 61 jaar, middelbaar opgeleid, COB 2015|2)

Het gaat over het algemeen nog steeds goed in Nederland (ook al moeten Nederlanders altijd ergens over zeuren). Er zou echter wel wat meer daadkracht getoond kunnen worden vanuit de politiek. Niemand durft duidelijke keuzes te maken. Het probleem is dat de overheid teveel met zichzelf bezig is. Kijk naar ondernemers: zij weten wat het betekent om de tering naar de nering te zetten. Durf aan en door te pakken. (man, 35 jaar, hogeropgeleid, COB 2015|2)

Kijken we naar wie zich vooral zorgen maken over politiek en bestuur, dan zien we dat mannen zich veel vaker zorgen maken over politiek dan vrouwen en het ook iets vaker als agendapunt noemen (tabel 4.5). Jongeren noemen politiek als probleem minder vaak en dat geldt ook voor lageropgeleiden. Dat lageropgeleiden politiek minder vaak noemen lijkt misschien vreemd, aangezien we uit allerlei onderzoek weten dat lageropgeleiden veel negatiever zijn over de politiek dan hogeropgeleiden (zie ook hoofdstuk 5). Het is niet alleen te verklaren doordat lageropgeleiden veel minder problemen opschrijven dan hogeropgeleiden, want ook als we hiervoor corrigeren, noemen hogeropgeleiden politieke problemen steeds iets vaker. Een mogelijke verklaring is dat het te maken heeft met deze spontane manier van bevragen. Politiek en bestuur zijn dan bij hogeropgeleiden meer 'top of mind', terwijl lageropgeleiden veel vaker concrete zorgen hebben over specifieke beleidsterreinen (bv. over zorg, armoede of integratie). VVD'ers noemen politiek het meest als probleem, maar de verschillen in partijvoorkeur zijn klein.

Tabel 4.5

Het noemen van 'politiek en bestuur', naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18 jaar en ouder, 2015 (in procenten)^a

	noemt politiek en bestuur:		
	als probleem	als agendapunt	als sterk punt
allen	23	11	8
man	30	15	10
vrouw	16	6	7
18-34 jaar	17	5	9
35-64 jaar	25	13	9
≥ 65 jaar	25	12	8
lageropgeleid	19	8	6
middelbaar	21	11	7
hogeropgeleid	28	14	12
beneden modaal huishoudinkomen	23	9	6
modaal huishoudinkomen	20	10	7
bovenmodaal huishoudinkomen	25	17	11
stemt			
CDA	25	15	8
PvdA	21	9	9
SP	22	11	8
VVD	30	13	15
PVV	25	7	9
D66/GL	24	10	11
niet-stemmers	22	11	4

a Dikgedrukt cijfers wijken significant af van andere subgroepen bij $p < 0,05$.

Bron: COB'15|1-2

Is politiek ook een sterk punt?

Politiek en bestuur is overigens niet alleen maar een punt van zorg, het wordt ook spontaan genoemd als sterke kant van Nederland – al gebeurt dat veel minder vaak (zie figuur 4.2). Overigens geldt dat mensen in het algemeen minder gemakkelijk sterke kanten van Nederland kunnen noemen, dan problemen of agendapunten (Dekker en Den Ridder 2015: 14). Begin 2015 noemt 8% één of meer sterke punten in de categorie 'politiek en bestuur'. Als positieve punten noemt men vooral 'de democratie' en 'dat je mag stemmen'. Ook regels, de grondwet en de rechtstaat worden genoemd als positieve punten. Ter illustratie een citaat van iemand die vindt dat Nederland zich in de goede richting ontwikkelt en daarbij verwijst naar de politiek:

Nederland blijft financieel overeind in de crisis van de afgelopen jaren. De politiek blijft in een weerbarstig klimaat in staat te regeren. En ondanks de militaire en politiek onrusten in de wereld blijft Nederland rustig. Dat staat voor continuïteit en daar houd ik van. (man, 30 jaar, hogeropgeleid, COB 2015|2)

Mannen noemen politiek vaker als sterk punt dan vrouwen, wat in het licht van het voorgaande vooral lijkt te duiden op het feit dat mannen vaker over politiek praten dan vrouwen. Terwijl we eerder zagen dat jongeren tussen 18 en 34 jaar politiek iets minder vaak noemen als probleem of agendapunt, zien we hier geen verschil tussen de leeftijdscategorieën. Hogeropgeleiden en mensen met een bovenmodaal inkomen noemen politiek vaker als sterk punt, net als aanhangers van de vvd, D66 en GroenLinks.

4.4 Slot: zorgen over politieke responsiviteit

Wat zegt dit alles nu over de manier waarop Nederlanders over democratie denken? Op welke punten is het kwalitatieve materiaal een aanvulling op de gesloten enquêtegegevens in hoofdstuk 3? Wijzen beide onderzoeksmethoden in dezelfde richting of komt er iets anders uit?

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat niet iedereen dezelfde associatie heeft bij het woord democratie (zie ook Thomassen 1994; Tiemeijer 2010) en dat de vraag over het functioneren van de Nederlandse democratie verschillende associaties oproept. Zoals ook uit internationaal onderzoek blijkt, meet de vraag niet alléén tevredenheid met het systeem en ook zeker niet uitsluitend tevredenheid met de zittende regering. Afgaande op de toelichtingen van respondenten in ons onderzoek, gaat het in Nederland zelden specifiek over de zittende regering. Daarmee moeten we dus rekening houden als we deze vraag stellen en interpreteren. We komen iets te weten over de algehele waardering van de manier waarop de democratie en de politiek in Nederland functioneert op basis van uiteenlopende beoordelingscriteria.

Het is wel goed om – zoals in het nko van 2012 gebeurt – naast algemene vragen over het functioneren van de democratie, te vragen naar oordelen over het beleid van de zittende regering, de tevredenheid met besluitvormingsprocedures, de tevredenheid met de bescherming van vrijheden en de tevredenheid met de responsiviteit van het politieke systeem. Ook zouden er vragen kunnen worden gesteld over specifieke elementen van de democratie, zoals het sluiten van compromissen en het meerpartijensysteem. Deze elementen samen geven een completer beeld van het algemene oordeel over het functioneren van de democratie.

De gesloten vragen (besproken in hoofdstuk 3) en open vragen, wijzen grotendeels in dezelfde richting. Over de mogelijkheid om te stemmen is men relatief tevreden. Dat geldt ook voor democratische vrijheden, ze worden althans zelden genoemd als argument voor onvrede over het functioneren van de democratie, terwijl velen het woord democratie wel met vrijheid associëren. Over de mogelijkheden voor inspraak en de responsiviteit van de politiek (d.w.z. de mate waarin men open staat voor die inspraak en luistert) is men veel minder tevreden. In de gesloten vragen zien we veel steun voor stellingen over invloed van burgers, vormen van directe democratie en politici die niet luisteren. In open vragen noemt men inspraak en gebrekkige responsiviteit vaak spontaan als argument voor onvrede over

het functioneren van de democratie. Deze klachten horen we ook als mensen spontaan klagen over politiek in het COB.

In de open antwoorden zien we over het algemeen weinig zorgen die te maken hebben met het kiesstelsel van volledig evenredige vertegenwoordiging (geen districten en geen kiesdrempel). Er zijn wel klachten over compromissen en – veel minder frequent – over de grote hoeveelheid partijen. Als men spontaan over democratie en politiek praat, gaat het zelden over formele procedures, groeiende volatiliteit of politieke instabiliteit – elementen die politicologen en commentatoren van de Nederlandse politiek in toenemende mate waarnemen – en vaak over gebrekkige responsiviteit.

Noten

- 1 Veel mensen noemen meer dan één associatie, maar voor de vergelijkbaarheid met eerdere onderzoeken is alleen de eerste associatie (handmatig) gecodeerd. Hoewel we hebben getracht zoveel mogelijk aan te sluiten bij eerdere codeerschema's is het mogelijk dat niet altijd dezelfde afwegingen zijn gemaakt bij het coderen. Daarom moet enige voorzichtigheid worden betracht bij het vergelijken van de gegevens door de tijd. Overigens is het ook mogelijk om de vraag uitgebreider te coderen (o.a. door alle associaties te coderen en door fijnmaziger categorieën te gebruiken). Daarvoor was binnen het tijdsbestek van dit project geen tijd, maar het zou wel een optie kunnen zijn voor vervolgonderzoek.
- 2 Tiemeijer (2011) bekijkt de relatie tussen associaties en opleidingsniveau op basis van de eerste associatie. Thomassen (1994) betreft alle genoemde associaties in zijn analyse.
- 3 Thomassen et al. (2014) hebben de LISS/MKO-data 2012 ook gecodeerd (Thomassen et al. 2014: 106) en komen tot vergelijkbare resultaten over de relatie tussen opleidingsniveau en democratie-associaties (persoonlijke correspondentie met Carolien van Ham, 19 mei 2015).
- 4 In het eerste kwartaal van 2015 kreeg een willekeurige selectie van 251 respondenten deze toelichtingsvraag voorgelegd. 170 gaven antwoord. In het tweede kwartaal van 2015 kreeg een willekeurige selectie van 242 respondenten in het COB deze toelichtingsvraag voorgelegd. 178 gaven antwoord.
- 5 De open antwoorden zijn doorgelezen en op basis daarvan is een codeerschema opgesteld (zie bijlage 4.2). Vervolgens hebben twee codeurs de antwoorden handmatig gecodeerd. De coderingen zijn besproken en bij verschil van mening is uiteindelijk overeenstemming bereikt over de code. Elke argument is apart gecodeerd, één toelichting kan immers meerdere argumenten bevatten.
- 6 Canache et al (2001: 513) stellen dat ook de context waarin de vraag wordt gesteld invloed heeft op de manier waarop respondenten de vraag interpreteren. In het eerste kwartaal werd de open vraag gesteld ná een blokje politieke vragen na het midden van de enquête, in het tweede kwartaal is de open vraag uit deze politieke context gehaald en aan het begin van de enquête gesteld na enkele vragen over het persoonlijk leven. De open antwoorden uit het eerste en tweede kwartaal komen grotendeels overeen. In het eerste kwartaal hebben iets meer mensen het over gebrekkige invloed, in het tweede kwartaal gaat het iets vaker over slecht bestuur en loze beloften. Of die verschillen toch te maken hebben met de plek in de enquête is de vraag. Relatief kleine aantallen kregen de open vragen voorgelegd, waardoor kleine verschillen al snel groter lijken. Ook de politieke context van het moment kan van invloed zijn.
- 7 Voor vervolgonderzoek zou het goed zijn om mensen expliciet te vragen wat ze goed en wat ze slecht vinden aan de Nederlandse democratie en daarbij twee antwoordboxen aan te bieden. Men is dan eerder geneigd negatieve én positieve argumenten op te schrijven. Bovendien is het dan mogelijk op individueel niveau te vergelijken of de negatieve en positieve beoordelingscriteria symmetrisch zijn, dat wil zeggen: op hetzelfde niveau betrekking hebben.

- 8 Ook Tiemeijer (2011: 227) komt tot de conclusie dat verreweg de meest genoemde redenen waarom Nederland geen democratie is, gaan over de politiek die niet doet wat het volk wil, niet luistert, niet weet wat er leeft en zijn eigen gang gaat, en over de gebrekkige inspraak.
- 9 Al zijn sommigen wel bezorgd dat de vrijheid van meningsuiting doorschiet en wordt misbruikt om mensen te kwetsen. Mensen die democratie associëren met vrijheid zetten dit er soms expliciet bij en ook in het COB zien we deze zorg (Dekker en Den Ridder 2014: 16-17; Den Ridder et al. 2014: 19).
- 10 Bij een onderwerp als de Europese Unie is dat tegenwoordig wel anders, daar zijn in de publieke opinie een aantal heel duidelijke 'frames' te onderscheiden (zie o.a. Den Ridder et al. 2015).
- 11 Dat percentage lijkt misschien laag, maar men moet hierbij bedenken dat het gaat om spontane antwoorden op een open enquêtevraag en niet om het aankruisen van problemen uit een vooraf opgesteld rijtje.

Bijlagen bij hoofdstuk 4

Tabel B4.1

Codeerschema bij de vraag naar associaties met het woord 'democratie'^a

code	woorden
1	vrijheid van meningsuiting vrijheid van pers
2	overige verwijzingen naar vrijheid: vrijheid in het algemeen, vrijheid van denken, vrijheid van doen/handelen, vrij zijn enz. (NIET: vrijheid om te stemmen)
3	gelijkheid, solidariteit en gemeenschapszin (ook: samen, samenwerking, eensgezindheid, sociaal)
4	stemrecht, vrijheid van stemmen, voor/door het volk participatie (inspraak, medezeggenschap, meebeslissen) verkiezingen, vertegenwoordiging, democratische procedures en instituties (o.a. regering, parlement, meerderheid beslist)
5	uiteenlopende negatieve en sceptische associaties (o.a. is er niet, schijndemocratie)
6	overige associaties (o.a. openheid, koninkrijk, Griekenland, eerlijkheid, verdraagzaamheid/ rekening houden met, respect, tolerantie, Nederland)
7	weet niet, dat zegt me niets

a Het codeerschema is met enige aanpassingen overgenomen uit Tiemeijer 2010 en gebaseerd op de codeerschema's die gebruikt zijn in het nko van 1972/1973 (De Bruyn en Foppen 1974: 407-411) en het nko van 1994 (Anker en Oppenhuis 1996: 393-395).

Tabel B4.2

Codeerschema bij de vraag naar tevredenheid met het functioneren van de democratie

	negatieve argumenten
1	wordt niet geluisterd naar kiezers/bevolking, politiek luistert niet; politiek doet wat ze zelf wil, drijven zin door (op achterbakse manier); afstand met bevolking
2	politiek gericht op zichzelf in plaats van op bevolking; gericht op eigenbelang of partijbelang
5	concrete verwijzing naar partijen, politici of politieke gebeurtenissen van dit moment
6	negatieve kwalificatie van de politiek of politici: leugenachtig, doofpot, zelfverrijking (wachtgeld), zakkenvullers; vriendjespolitiek, politieke benoemingen
7	slecht bestuur, slecht resultaat (algemeen) of concrete verwijzing naar thema waarop het slecht gaat
9	gewone mensen/arme mensen/burgers de dupe
10	weinig daadkracht, loze beloften
11	compromissen: negatief over, te veel
12	bevolking heeft niets te zeggen, geen invloed, te weinig inspraak; bevolking moet meer inspraak krijgen, referendum invoeren.
13	te ingewikkeld (te veel regels)
14	partijlandschap te versnippert, te veel partijen (voor kiesdrempel)
15	kritiek op 'partijen': fractiediscipline, enz.
16	te weinig visie, te veel waan van de dag
19	EU beslist te veel

Tabel B4.2

(Vervolg)

25	burgers gebruiken stemrecht niet goed, gaan te weinig mensen stemmen
27	willekeur, ongelijkheid, onrechtvaardigheid, met twee maten meten, minderheid krijgt te veel aandacht, te veel aandacht voor bepaalde groepen (buitenlanders)
30	vrijheid van meningsuiting (negatief) gaat te ver
	positieve of neutrale argumenten
50	er is stemrecht, iedereen mag meedoen, inspraak (kan partij kiezen die je wil), burgers hebben invloed
52	vrijheid van meningsuiting (positief)
53	vrijheid
54	systeem met <i>checks en balances</i> (genoeg lagen in besluitvorming, controle)
55	meeste stemmen gelden, meerderheid beslist
57	'het is democratisch' (maar niet gezegd wat dat dan is)
58	steun voor idee van vertegenwoordiging, goede afspiegeling (tegen referenda)
60	beter dan landen om ons heen
61	goede resultaten
62	zou nog beter kunnen
63	wat is het alternatief
65	positief over compromissen
67	positief over partijen of politici (competent)
	anders
97	weet niet
98	overig
99	geen antwoord/oncodeerbaar

5 Diversiteit: groepen burgers

In dit hoofdstuk maken we twee opdelingen van de bevolking: een driedeling op basis van de in hoofdstuk 3 behandelde voorkeuren voor representatieve, directe en antipolitieke democratie, en een vijfdeling op basis van een veel bredere verzameling opvattingen en gevoelens ten aanzien van democratie en politiek.

In de voorafgaande hoofdstukken hebben we gekeken naar opvattingen en houdingen ten aanzien van allerlei aspecten van de democratie. Die hebben we in de tijd en in landenvergelijkend perspectief geplaatst, maar we hebben daarbij weinig aandacht besteed aan de relaties tussen opvattingen en houdingen en nog nauwelijks aan verschillen in deze opvattingen en houdingen tussen bevolkingsgroepen. Deze kwesties stellen we in dit hoofdstuk centraal met behulp van gegevens uit het LISS. We brengen de samenhang in beeld door groepen met verwante houdingen en opvattingen te onderscheiden en van die groepen schetsen we vervolgens sociaaldemografische en andere achtergronden. Dit doen we achtereenvolgens voor alleen de voorkeuren voor representatieve, directe en antipolitieke democratie (zie hoofdstuk 3) en vervolgens voor een combinatie van deze voorkeuren met andere opvattingen over politiek en democratie. Daarbij maken we gebruik van verschillende exploratieve technieken: in het eerste geval van latenteklassenanalyse en in het tweede geval van clusteranalyse. De technieken hebben verschillende voor- en nadelen,¹ maar in beide gevallen is men op zoek naar verschillende combinaties van opvattingen. Men gaat er niet van uit dat die in de hele bevolking op dezelfde wijze samenhangen – dat bijvoorbeeld wantrouwen tegenover volksvertegenwoordigers altijd bevorderlijk zal zijn voor steun voor referenda – maar dat dezelfde opvattingen een verschillende betekenis en daardoor verschillende relaties met andere opvattingen kunnen hebben – dat bijvoorbeeld voor sommigen steun voor het referendum voortkomt uit weerszin tegen de politiek, terwijl anderen juist vanuit een positieve houding tegenover de politiek het referendum omarmen als extra participatiemogelijkheid en uitbreiding van de democratie.

5.1 De gebruikte vragen en stellingen

Uitgangspunt zijn de metingen in 2011 van democratievoorkeuren door Coffé en Michels (2014) in het LISS-panel (Elshout 2012a). Die zijn opnieuw weergegeven in tabel 5.1. De andere metingen zijn ontleend aan de 'Politics and values core study wave 5'-vragenlijst die begin 2012 in het LISS-panel werd afgenomen (Elshout 2012b). Naar deze tabellen wijzen ingekorte aanduidingen van de vragen en stellingen in het vervolg van het hoofdstuk terug.

Tabel 5.1

Democratievoorkeuren, bevolking van 16 jaar en ouder, 2011 (% (zeer) mee eens / A/B: % voorkeur boven alternatief)^a

item		voorkeur	instemming
1	Over het algemeen zijn gekozen politici de meest geschikte personen om besluiten te nemen.	representatief	32
2	Gekozen politici weten het beste hoe ze een land moeten leiden.	representatief	20
3	Zo lang gekozen politici hun werk doen, vind ik het prima dat ze hun gang gaan.	representatief	33
4	Politieke partijen zijn belangrijke vertegenwoordigers van de belangen van de kiezers.	representatief	61
5	Burgemeesters moeten direct worden gekozen door de inwoners van hun gemeente.	direct	56
6	Kiezers zouden directe inbreng moeten hebben bij het maken van wetten.	direct	32
7	Burgers zouden meer invloed moeten hebben op het beleid.	direct	57
8	Het referendum is een geschikte manier om politieke besluiten te nemen over belangrijke kwesties.	direct	55
9	Het zou beter zijn voor het land als parlementsleden zouden stoppen met praten en in plaats daarvan de problemen daadwerkelijk zouden aanpakken.	antipolitiek	73
10	Onze overheid zou beter functioneren als ze op dezelfde manier zou worden bestuurd als een onderneming.	antipolitiek	40
11	Ons land zou het beter doen als politieke besluiten zouden worden genomen door ondernemers.	antipolitiek	18
12	Ons land zou het beter doen als politieke besluiten zouden worden genomen door niet gekozen, onafhankelijke experts.	antipolitiek	24
13	Het sluiten van compromissen betekent afzien van je eigen principes.		31
14A	Gekozen politici weten het beste hoe beslissingen moeten worden genomen.	representatief	27
14B	Burgers zouden veel actiever betrokken moeten worden bij het beleidsproces.	direct	44
15A	Ik hoef niet te weten wat gekozen politici doen om het land te verbeteren, zolang ze hun werk maar doen.	representatief	24
15B	Ik zou meer zeggenschap willen hebben over wat politici doen om de situatie in ons land te verbeteren.	direct	47
16A	Ik ben voorstander van een democratie waarin burgers het parlement kiezen, en het parlement vervolgens beslissingen neemt.	representatief	46
16B	Ik ben voorstander van een democratie waarbij zoveel mogelijk beslissingen worden genomen op basis van referenda.	direct	23
17A	Politieke besluiten kunnen het beste worden genomen door niet-gekozen onafhankelijke experts.	antipolitiek	24
17B	Politieke besluiten kunnen het beste worden genomen door verkozen politici.	representatief	41
18A	Ons land zou het beter doen als besluiten zouden worden genomen door niet-gekozen onafhankelijke experts.	antipolitiek	45

Tabel 5.1

(Vervolg)

item		voorkeur	instemming
18B	Ons land zou het beter doen als besluiten zouden worden genomen door het volk.	direct	19

a Bij de gelijk genummerde stellingen moesten tekens gekozen worden: 'Nu volgt iedere keer een keuze tussen twee stellingen: A of B. Met welke stelling bent u het meer eens?' Zie tabel 3.8 (kleine afwijkingen vanwege een iets andere selectie van respondenten; de stellingen 1-13 werden in een andere volgorde voorgelegd).

Bron: CentERdata (LISS'11 (fk11a))

De reacties op de eerste twaalf stellingen van tabel 5.1 kunnen worden samengevat in steun voor de representatieve democratie (nr. 1-4), voor de directe democratie (nr. 5-8) en voor de antipolitieke democratie (nr. 9-12).² Deze drie samenvattende schalen worden gebruikt in de latenteklassenanalyse.³

De metingen in tabel 5.2 bieden inzicht in de betrokkenheid bij de politiek, de ontevredenheid over politieke instellingen en politici en het vertrouwen daarin of in hen, en de invloed die men denkt te hebben of denkt te kunnen hebben op wat er in de politiek gebeurt.

Tabel 5.2

Andere opvattingen over politiek, bevolking van 16 jaar en ouder, 2011-2012 (% (zeer) mee eens of 'dat is zo' en rapportcijfers)^a

item		instemming	rapportcijfer
19-1	(zeer) ontevreden over wat regering laatste tijd heeft gedaan ^a	41	
19-2	(zeer) tevreden over wat regering laatste tijd heeft gedaan ^a	15	
20-1	niet geïnteresseerd in politiek ^b	20	
20-2	zeer geïnteresseerd in politiek ^b	15	
21	vertrouwen in regering ^c		5,3
22	vertrouwen in parlement ^c		5,4
23	vertrouwen in politici ^c		4,8
24	vertrouwen in politieke partijen ^c		4,8
25	vertrouwen in democratie ^c		6,1
26	tevredenheid met regering ^d		5,2
27	tevredenheid met parlement ^d		5,2
28	tevredenheid met politici ^d		4,8
29	tevredenheid met politieke partijen ^d		4,8
30	tevredenheid met democratie ^d		5,9
31	Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik. ^e	64	
32	De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening. ^e	73	
33	Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek. ^e	67	

Tabel 5.2

(Vervolg)

item		instem- ming	rapport- cijfer
34	Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek. ^e	25	
35	Ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land. ^e	57	
36	Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt. ^e	57	

- a 'Hoe tevreden of ontevreden bent u in het algemeen met wat de regering in de afgelopen tijd heeft gedaan?' Middenantwoord 'niet tevreden maar ook niet ontevreden' vult aan tot 100%.
- b 'Bent u zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?' Middenantwoord 'tamelijk geïnteresseerd' vult aan tot 100%.
- c 'Kunt u op een schaal van 1 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk hebt in elk van de volgende instellingen? 0 = helemaal geen vertrouwen; 10 = volledig vertrouwen'.
- d 'Hoe tevreden bent u met de manier waarop de volgende instellingen werken in Nederland? 0 = zeer ontevreden, 10 = zeer tevreden'.
- e 'Wat vindt u van de volgende stellingen?' % 'dat is zo' in plaats van 'dat is niet zo'.

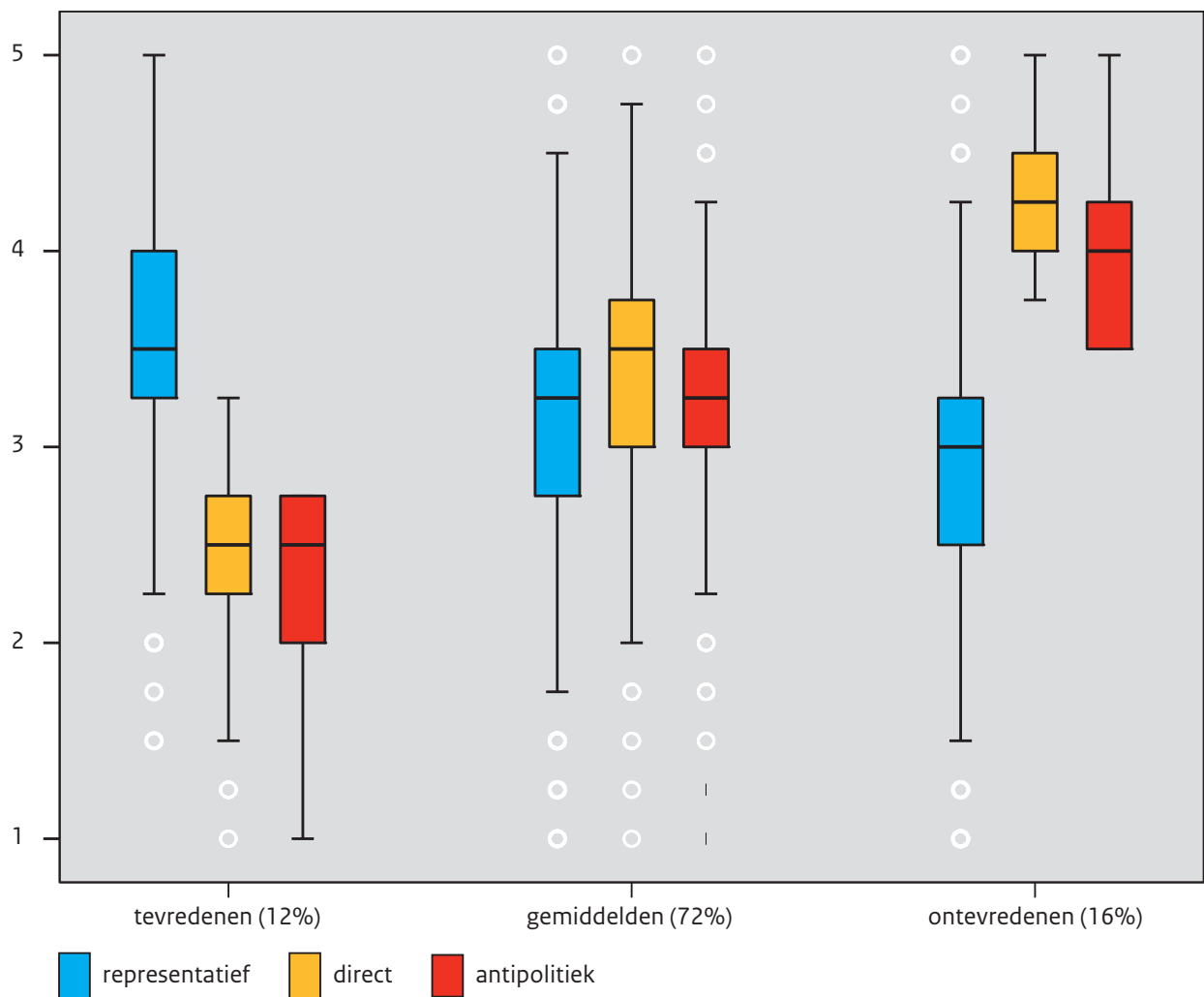
Bron: CentERdata (LISS'11 (fk11a) en '12 (cv12e))

5.2 Een driedeling met democratievoorkeuren

Puur op basis van statistische overwegingen zou men in een latenteklassenanalyse van de samengevatte voorkeuren voor representatieve, directe en antipolitieke democratie de voorkeur moeten geven aan een opdeling in vier groepen. Daaronder valt dan echter een extreem kleine groep (23 respondenten, nog geen 0,5%). We geven daarom de voorkeur aan een opdeling in drie groepen, die statistisch verwaarloosbaar slechter is dan de vierdeling.⁴ Het profiel van de drie groepen of latente klassen is weergegeven in figuur 5.1.

Figuur 5.1

Boxplot van de drie indicatoren waarmee de latente klassen zijn gemaakt^a, 2011

a De lijn in de rechthoeken geeft de mediaan aan (50% van de respondenten zit daarboven, 50% eronder), in de rechthoeken zitten steeds 50% van de respondenten en op de lijnen 100% m.u.v. een klein aantal uitbijters.

Bron: CentERdata (LISS'11 (fk11a))

Onderscheidend is de houding tegenover de representatieve democratie enerzijds en de combinatie van directe en antipolitieke democratie anderzijds. Er is geen profilering op de laatste twee afzonderlijk. Naast een zeer omvangrijke groep van 72% met nogal gemiddelde scores is er een groep van 12% met minder steun voor de representatieve democratie en meer steun voor de directe en antipolitieke democratie. Uitgaande van de bestaande representatieve democratie noemen we ze tevredenen en ontevredenen. Tabel 5.3 laat duidelijker zien hoe de drie groepen zich van elkaar onderscheiden op afzonderlijke opvattingen. We tonen hier alleen de percentages instemming met de stellingen (de schalen zijn gebaseerd op vijf mogelijke reacties op de stellingen). We lichten er slechts twee grote verschillen uit. Vrijwel alle ontevredenen (98%) maar slechts drie op de tien (28%) van de tevredenen zijn het eens met de stelling: 'Het zou beter zijn voor het land als parlaments-

leden zouden stoppen met praten en in plaats daarvan de problemen daadwerkelijk zouden aanpakken.’ Een ruime meerderheid van de ontevredenen (86%) en vrijwel niemand van de tevredenen (2%) stemt in met de stelling: ‘Kiezers zouden directe inbreng moeten hebben bij het maken van wetten.’

Tabel 5.3

Profielen van de drie clusters op de kenmerken waarop ze zijn onderscheiden, 2011 (% (volledig) eens)^a

		tevredenen (12%)	gemiddelden (72%)	ontevredenen (16%)
1	gekozen politici meest geschikt	52	30	28
2	gekozen politici beste leiders	42	17	12
3	functionerende politici mogen hun gang gaan	56	32	23
4	partijen belangrijke vertegenwoordigers	86	60	46
5	burgemeesters direct kiezen	17	55	94
6	kiezers directe inbreng	2	26	81
7	meer invloed voor burgers	13	55	96
8	referendum geschikt	26	54	85
9	parlementariërs moeten minder praten	28	75	98
10	overheid als onderneming	5	38	76
11	ondernemers als politieke besluitvormers	0	15	47
12	besluitvorming door onafhankelijke experts	6	21	53

a Zie tabel 5.1 voor de uitgeschreven stellingen.

Bron: CentERdata (LISS'11 (fk11a))

Mannen zijn vaker te vinden onder de tevredenen én ontevredenen; vrouwen zijn oververtegenwoordigd in de grote groep daar tussenin. Jongeren zijn oververtegenwoordigd onder de tevredenen, ouderen onder de ontevredenen, hogeropgeleiden onder de tevredenen en lageropgeleiden onder de ontevredenen.⁵ Politiek is wie zich links vindt oververtegenwoordigd onder de tevredenen, en wie zich in het midden of rechts plaatst is vooral terug te vinden onder de ontevredenen.

Tabel 5.4 toont de sociaaldemografische kenmerken en de politieke zelfplaatsing in de drie groepen.

Tabel 5.4

De drie clusters naar sociaaldemografische kenmerken en politieke zelfplaatsing, 2011 (in procenten)

	allen	tevredenen	gemiddelden	ontevredenen
man	48	54	46	53
vrouw	52	46	54	47
16-34 jaar	20	26	20	14
35-54 jaar	33	33	33	34
≥ 55 jaar	47	41	46	52
lageropgeleid	35	18	36	43
midden	34	28	34	37
hogeropgeleid	31	54	29	20
politiek links	32	45	33	21
politiek midden	19	13	19	26
politiek rechts	48	42	48	55

Bron: CentERdata (LISS'11 (fk11a))

5.3 Een vijfdeling met houdingen tegenover democratie en politiek

In deze paragraaf analyseren we alle afzonderlijke stellingen in tabel 5.1 en de opvattingen over politiek in tabel 5.2, samen 36 metingen.⁶ Niet op basis van statistische criteria (zie noot 1), maar op basis van een aantal testanalyses en een combinatie van overwegingen kiezen we voor een vijfdeling.⁷ Ze is nadrukkelijk geen indeling van echte groepen in de samenleving, die alleen maar 'ontdekt' hoeven te worden door een statistische techniek. Het is een pragmatische ordening van de empirie op basis van aangetroffen samenhangen tussen de opvattingen.

Tabel 5.5 en 5.6 geven inzicht in de groepen door ze te vergelijken op percentages instemming en het bezit van kenmerken en op gemiddelde rapportcijfers.⁸ We zien als eerste en laatste cluster twee groepen die elkaars tegenbeeld vormen: 11% van de respondenten die over de hele linie erg negatief is en 17% die over de hele linie positief is. We betitelen ze als afwijzers en tevredenen.

De afwijzers staan het meest afwijzend tegenover de representatieve democratie (items 1-4; 16a, 17b), hebben zelden een goed woord over voor politici (31-33) en delen extreem lage rapportcijfers uit. Naast de afwijzers staan de ontevredenen, een groep van 26% die over de hele linie wat milder negatief is.

Tabel 5.5

Vijf clusters: instemming (% (zeer) mee eens en % voorkeur boven alternatief)^a

item	allen	afwijzers (11%)	ontevredenen (26%)	onverschilligen (29%)	kritisch positieven (17%)	tevredenen (17%)
1	32	16	21	35	37	51
2	20	7	8	24	18	40
3	33	14	20	40	31	56
4	61	31	49	61	71	89
5	56	74	66	56	60	27
6	32	61	46	24	36	2
7	57	80	75	49	67	13
8	55	64	63	53	68	29
9	73	92	88	78	61	40
10	40	44	46	44	38	20
11	18	21	22	23	17	5
12	24	35	32	24	21	10
13	31	40	38	32	29	19
14A	27	6	10	30	13	75
14B	44	73	65	32	52	7
15A	24	12	10	35	10	50
15B	47	63	64	29	64	23
16A	46	17	28	47	44	94
16B	23	48	36	15	21	1
17A	24	39	34	20	20	9

Tabel 5.5
(Vervolg)

item	allen	afwijzers (11%)	ontevreden denen (26%)	onverschilligen (29%)	kritisch positieven (17%)	tevreden (17%)
17B	41	19	28	41	46	74
18A	45	29	40	44	43	66
18B	19	32	23	15	19	11

a Zie tabel 5.1 voor de uitgeschreven stellingen.

Bron: CentERdata (Liss'11 (fk11a) en '12 (cv12e))

Tabel 5.6

Opvattingen over politiek waarmee indelingen worden gemaakt (% (zeer) mee eens of 'dat is zo' en rapportcijfers)^a

item	allen	afwijzers	ontevreden	onverschilligen	kritisch positieven	tevredenen
19a (zeer) ontevreden over regering (%)	41	89	65	18	27	25
19b (zeer) tevreden over regering (%)	15	1	3	16	20	38
20a niet geïnteresseerd in politiek (%)	20	33	20	29	8	6
20b zeer geïnteresseerd in politiek (%)	15	13	13	5	22	29
21 vrouwen in regering (rapportcijfer)	5,3	1,7	4,4	6,2	6,1	6,6
22 vrouwen in parlement (rapportcijfer)	5,4	1,8	4,6	6,1	6,3	6,7
23 vrouwen in politici (rapportcijfer)	4,8	1,3	3,8	5,6	5,9	6,3
24 vrouwen in politieke partijen (rapportcijfer)	4,8	1,3	3,8	5,5	5,9	6,1
25 vrouwen in democratie (rapportcijfer)	6,1	3,0	5,5	6,5	6,9	7,3
26 tevredenheid met regering (rapportcijfer)	5,2	1,3	4,3	6,0	6,0	6,6
27 tevredenheid met parlement (rapportcijfer)	5,2	1,4	4,5	6,0	6,2	6,7
28 tevredenheid met politici (rapportcijfer)	4,8	1,2	4,0	5,6	5,8	6,2
29 tevredenheid met politieke partijen (rapportcijfer)	4,8	1,2	3,9	5,5	5,8	6,2
30 tevredenheid met democratie (rapportcijfer)	5,9	2,8	5,3	6,3	6,7	7,1
31 Kamerleden geven niets om (%)	64	91	89	83	18	20
32 partijen alleen maar mijn stem (%)	73	97	94	93	36	28
33 mensen als ik geen enkele invloed (%)	67	91	85	87	28	30
34 ik kan een actieve rol spelen (%)	25	28	21	10	40	39
35 ik heb een duidelijk beeld (%)	57	60	56	39	69	73
36 politiek soms zo ingewikkeld (%)	57	64	61	75	39	36

a Zie tabel 5.2 voor de uitgeschreven vragen en stellingen.

Bron: CentERdata (Iuss'11 (fk11a) en '12 (cv1ze))

In het midden staan de onverschilligen. Ze zijn in oordelen over de politiek tamelijk doorsnee, al geven ze iets bovengemiddelde rapportcijfers voor tevredenheid en vertrouwen (21-30) en vaker afwijzende oordelen over politici (31-33). Ze wijken vooral af door geringe betrokkenheid en grote afstand tot de politiek: zelden het idee dat ze een actieve rol kunnen spelen (16) of zeer geïnteresseerd in de politiek (20b), minder dan anderen een duidelijk beeld van wat er speelt (35) en vaker het idee dat politiek te ingewikkeld is (36) en dan ook niet vaak het gevoel dat men meer te zeggen zou willen hebben (15b). Wat dat laatste betreft scoren de eerdergenoemde tevredenen echter nog lager, terwijl die juist wel vaak het idee hebben dat ze een duidelijk beeld hebben van wat er speelt en het minst de politiek te ingewikkeld vinden. Ze zouden wel kunnen, maar ze hoeven niet. De groep van 17% kritisch positieven wijkt vooral op dat punt af. Ze willen vaker meer zeggenschap (15b) en zien ook veel vaker wat in een referendum (6) en een direct gekozen burgemeester (5). Over politici (31-33) zijn ze niet negatiever dan de tevredenen, wel geven ze iets lagere rapportcijfers en minder steun aan de representatieve democratie.

In tabel 5.7 kleden we de vijf groepen wat verder aan met sociaaldemografische kenmerken, opvattingen en gedragingen.

Vrouwen zijn oververtegenwoordigd onder de onverschilligen, mannen onder de tevredenen. Dat laatste geldt ook voor jongeren; 35-54-jarigen zijn vaker bij de afwijzers aan te treffen. Groot zijn de verschillen weer bij de opleidingsniveaus met een duidelijke oververtegenwoordiging van de lageropgeleiden onder de afwijzers en onverschilligen en een oververtegenwoordiging van de hogeropgeleiden onder de kritisch positieven en vooral onder de tevredenen.

Vervolgens vermeldt tabel 5.7 drie indicatoren voor politieke betrokkenheid. Dat de onverschilligen het minst politiek actief zijn, ligt voor de hand. Opmerkelijker is dat de tevredenen het minst onverschillig staan tegenover politieke partijen en het vaakst zeggen partijlid te zijn.

Tot slot een paar indicatoren voor politieke voorkeuren en opvattingen over maatschappelijke kwesties. Wie zich in het politieke midden plaatst (of zich politiek niet kan plaatsen) is oververtegenwoordigd onder de afwijzers en ondervertegenwoordigd onder de tevredenen. Politiek rechts is ondervertegenwoordigd onder de afwijzers en oververtegenwoordigd onder de onverschilligen, waar politiek links ondervertegenwoordigd is.

Bij de drie politieke kwesties staan de afwijzers en tevredenen tegenover elkaar. Bij de afwijzer is men het meest voor inkomensnivellering en het meest tegen Europa en immigratie, bij de tevredenen vindt men het minst dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden, heeft men het minst bezwaar tegen voortgaande Europese integratie en heeft men, na de kritisch positieven, het minst bezwaar tegen immigratie.

Tabel 5.7

Achtergronden en de steun voor enkele opvattingen van de vijf clusters, 2011-2012 (in procenten)

	allen	afwijzers	ontvre- denen	onver- schilligen	kritisch positieven	tevreden
man	48	51	47	41	51	56
vrouw	52	49	53	59	49	44
16-34 jaar	19	14	15	19	23	27
35-54 jaar	33	40	34	29	36	30
≥ 55 jaar	48	46	51	52	41	43
lageropgeleid	35	47	39	45	25	17
midden	34	33	36	37	33	28
hogeropgeleid	31	19	24	20	42	56
is politiek actief (geweest) ^a	33	38	35	24	38	37
heeft wel wat met politieke partijen ^b	24	15	20	20	27	41
is lid van een politieke partij	5	2	4	2	5	12
politiek links	32	35	35	24	36	36
politiek midden	19	31	25	19	14	11
politiek rechts	48	34	40	57	50	53
inkomensverschillen moeten kleiner worden	60	74	68	57	55	49
Europese eenwording is te ver gegaan	48	65	60	49	39	24
er zijn te veel buitenlanders in Nederland	44	61	50	51	31	27

a Heeft de afgelopen vijf jaar wat ondernomen om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid.

b Voelt zich aanhanger van een partij of voelt zich meer aangetrokken tot een partij dan tot andere.

Bron: CentERdata (Iuss'11 (fk11a) en '12 (cv1ze))

Kader 5.1 Burgertypen

In dit hoofdstuk kijken we naar patronen in democratische voorkeuren en houdingen tegenover de politiek. Daarmee onderscheiden we groepen mensen met verwante voorkeuren en houdingen. Persoonlijke betrokkenheid speelt nauwelijks een rol bij de opdeling en participatie helemaal geen. Vanwege deze beperking hebben we het niet over burgertypen of burgerstijlen. Dat zijn wel de termen in vergelijkbaar onderzoek op een breder terrein. Zo onderscheidt Van den Brink (2002: 169 e.v.) met 21 metingen van sociale en politieke houdingen in het onderzoek 'Culturele veranderingen in Nederland' van 1996 drie soorten burgers: 35% 'bedrijvige', 45% 'berustende' en 20% 'bedreigde'. Becker en Dekker (2005: 349 e.v.) onderscheiden met opvattingen over politici en politiek zelfvertrouwen, politieke interesse en houdingen tegenover participatie uit hetzelfde onderzoek in 2004 vier politieke segmenten: 23% 'onverschilligen', 30% 'ontevreden', 16% 'gezagsgetrouwen' en 31% 'geïnvolveerden'. Verhoeven (2009: 36 e.v., 241 e.v.) komt met opvattingen over politiek en maatschappelijke organisaties en gegevens over actiebereidheid tot vier stijlen van politieke betrokkenheid: 35% 'actief', 17% 'afhankelijk', 25% 'afwachtend' en 23% 'afzijdig'. Motivation (WRR 2012: 233 e.v.) komt met divers eigen onderzoek naar vooral sociale en politieke betrokkenheid tot vier burgerschapstijlen: 29% 'verantwoordelijken', 15% 'plichtsgetrouwen', 24% 'pragmatici' en 32% 'structuurzoekers'. De WRR (2012: 31 e.v.) vat de voorafgaande indelingen samen in vier betrokkenheidsstijlen: 30-35% 'verantwoordelijk', 15% 'volgzaam', 25%-30% 'pragmatisch' en 25%-30% 'kritisch'. Minder gericht op betrokkenheid en meer op opvattingen over sociale en politieke kwesties onderscheiden we zelf in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven in 2011 17% 'pessimisten', 33% 'multicultisceptici', 23% 'kabinetscritici' en 27% 'optimisten' (Den Ridder et al. 2011: 19 e.v.) en met iets minder opvattingen in 2014/15 17% 'pessimisten', 35% 'multicultisceptici', 17% 'politiekcritici' en 31% 'optimisten' (Dekker en Den Ridder 2015: 27-31). Al deze opdelingen zijn gebaseerd op cluster-analyses van grootschalige bevolkingsenquêtes. Met een andere techniek onderscheiden Tonkens et al. (2015: 81 e.v.) op basis van reacties van twintig niet-actieve burgers op 37 stellingen over lokale democratie en participatie drie profielen, namelijk de 'loyale burger' (passend voor 5 van de 20 ondervraagden), de 'positief-kritische burger' (7) en de 'afzijdige burger' (5).

De bevindingen zijn afhankelijk van de gebruikte gegevens en de technieken en keuzen van de onderzoekers, de namen van groepen/types/stijlen/segmenten zijn meer ingegeven door overwegingen van aansprekendheid dan de behoefte aan onderlinge vergelijkbaarheid, maar er zijn wel overeenkomsten. Vaak staat er een tot actie geneigde groep met een relatief positief beeld van politiek en samenleving en de eigen positie daarin, tegenover een groep met negatievere beelden en minder actiegeneigdheid (maar desgevraagd juist wel meer voorstander van directe democratie).

5.4 Slot: meer dan gradaties (on)tevredenheid

In dit hoofdstuk hebben we op twee manieren groepen mensen onderscheiden naar een breed palet van opvattingen en houdingen ten aanzien van democratie en politiek. Dominant is de tegenstelling tevredenheid versus ontevredenheid met de bestaande democratische orde: men is meer voor gekozen politici en parlementaire besluitvorming (en heeft vertrouwen in de politiek, is positief over de eigen invloed enz.) of meer tegen (en voorstander van directe en antipolitieke democratie en heeft weinig vertrouwen in de politiek

enz.). Een vijfdeling van de bevolking toont meer differentiatie, met naast een groep ‘onverschilligen’ (29% van onze steekproef), aan de ene kant over de hele linie zeer negatief gestemde ‘afwijzers’ (11%) en minder uitgesproken ‘ontevredenen’ (26%) en aan de andere kant over de hele linie ‘tevredenen’ (17%) en ‘kritisch positieven’ (17%) die wat minder tevreden zijn met wat is, meer mogelijkheden zien voor directe democratie en zelf meer inbreng zouden willen hebben. Deze vijfdeling geeft aan dat er meer differentiatie is dan alleen maar gradaties van tevredenheid en ontevredenheid over de bestaande politiek en de bijbehorende representatieve democratie. Behalve steun voor de directe democratie bij de afwijzers en ontevredenen zien we ook steun bij de kritisch positieven. Erg groot is die steun echter niet en gezien de beperkte profilering op politieke activiteit in tabel 5.7 kunnen we niet stellen dat we hier een groep van ‘critical citizens’ hebben geïdentificeerd. Zij zijn waarschijnlijk om geheel andere redenen voor directe democratie dan de ‘disaffected citizens’ die verzameld zijn bij de afwijzers en de ontevredenen. Steun voor directe democratie is en blijft vooral een uiting van ontevredenheid (vgl. Dalton 2001).

Noten

- 1 In latenteklassenanalyse (Latent Class Analysis of LCA) wordt vanuit geobserveerde variabelen (opvattingen of andere kenmerken) een achterliggende of latente variabele geconstrueerd waarop groepen of latente klassen kunnen worden onderscheiden. Latenteklassenanalyse berekent voor elke mogelijke score op de geobserveerde variabelen de kans op het behoren tot een bepaalde groep, waarna personen worden toegewezen aan de groep waarvoor ze de grootste kans hebben. Voor het bepalen van het aantal klassen biedt LCA statistische criteria. Die zijn niet heel hard, maar geven wel sterk richting aan de keuze en maken keuzen transparant. In clusteranalyses heeft de onderzoeker veel meer keuzevrijheid om te bepalen hoe overeenkomsten en verschillen worden gemeten en volgens welke criteria groepen worden gevormd; het ontbreekt verregaand aan criteria om het beste aantal groepen te bepalen. Daar staat tegenover dat men minder eisen aan de data hoeft te stellen en niet stilzwijgend akkoord hoeft te gaan met statistische conventies en veronderstellingen. Zie verder voor clusteranalyse bijvoorbeeld Uprichard (2013) of Everitt et al. (2011) en voor LCA Vermunt (2004) of Hagedaars en McCutcheon (2002) en vergelijkend Fonseca (2013) of Kent et al. (2014). Met dank aan Sofie Linkens voor de LCA's met Latent GOLD (Vermunt en Magidson 2005). Voor de clusteranalyses zijn verschillende SPSS-modules gebruikt.
- 2 De items van de drie schalen tonen voldoende interne consistentie, met Cronbachs alfa's van 0,64 (representatieve democratie), 0,72 (directe democratie) en 0,69 (antipolitieke democratie).
- 3 Vanuit het idee dat specifieke opvattingen over democratie verschillende betekenissen kunnen hebben, is het bij voorbaat samenvoegen tot schalen niet aantrekkelijk, maar het is nodig omdat met de afzonderlijke opvattingen voor latenteklassenanalyse te veel combinaties van antwoorden zouden ontbreken. Samenvoegen van antwoordcategorieën geeft onvoldoende soelaas voor de twaalf opvattingen, laat staan voor alle achttien vragen in tabel 5.1.
- 4 De kleine groep heeft maximale scores voor antipolitieke en minimale voor de representatieve en directe democratie. De vier-clusteroplossing heeft de minimale BIC-waarde van 44.958. In de drie-clusteroplossing (BIC-waarde 45.008, stijging van 0,1%) worden de respondenten uit deze groep verspreid over de tevredenen en ontevredenen in de driedeling zoals weergegeven in figuur 5.1. Een tweedeling is slechter (BIC-waarde 45.195, stijging van 0,4% ten opzichte van drie-clusteroplossing); daarin ontbreekt de middengroep en komt 72% terecht in een ontevreden cluster en 28% in een cluster dat tevreden is met de representatieve democratie en de bijbehorende instituties. Neemt men alle achttien opvattingen uit tabel 5.1 als afzonderlijke indicatoren en zoekt men met een clustertechniek van SPSS (twostep

clustering) naar de beste indeling, dan is op basis van de BIC-waarde een tweedeling het beste en ook dat is een indeling van mensen die tevreden zijn met het bestaande stelsel en mensen die daarmee ontevreden zijn. Een two-stepclustering met de drie schalen levert drie clusters op die sterk overeenkomen met de drie latente klassen.

- 5 Leeftijd en opleiding hangen samen (jongeren zijn vaker hogeropgeleid) en betreft men beide kenmerken tegelijk in de analyse, dan zijn ouderen niet minder te vinden onder de tevredenen en lageropgeleiden en ouderen niet vaker onder de ontevredenen.
- 6 De 36 vragen hebben twee, vijf en tien antwoordmogelijkheden. Om ze een gelijk gewicht te geven zijn ze gestandaardiseerd.
- 7 We geven een voorkeur aan scorepatronen die uit analyses met verschillende afstandsmaten en opdelings- of samenvoegcriteria komen en met het oog op het gebruik willen we geen extreem kleine groepen en niet meer dan zeven groepen (meer is niet goed na te vertellen, laat staan te onthouden). Gekozen is voor achtereenvolgens een hiërarchische clustering (kwadratische euclidische afstanden met Ward-algoritme) en vanuit de centra van de vijf clusters een k-meansclustering. Met twostepclustering zou men op basis van de BIC-waarde met de 36 gestandaardiseerde variabelen weer (vgl. noot 4) op een tweedeling uitkomen met enerzijds 31% die tamelijk ontevreden is met de politiek en de eigen positie en relatief voor directe en antipolitieke democratie, en anderzijds 69% die dat niet is.
- 8 Let wel: de clusters zijn niet gemaakt met deze vereenvoudigde versies van de kenmerken maar op gestandaardiseerde waarden van alle oorspronkelijke antwoordmogelijkheden.

6 Wat weten we nu en hoe verder?

In dit slothoofdstuk presenteren we de belangrijkste bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken, bezien we die bevindingen in het licht van discussies over democratische vernieuwing en schetsen we de mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

6.1 Belangrijkste bevindingen

In deze kleine studie met analyses van beschikbaar surveymateriaal hebben we meer inzicht willen geven in de democratische stemming in Nederland op dit moment. We hebben die vergeleken met vroegere tijden en met andere landen. Met combinaties van kwantitatieve en kwalitatieve gegevens (antwoorden op gesloten en open enquêtevragen) hebben we opvattingen over democratie en politiek en hun onderlinge relaties uitgediept. Waar denken mensen aan bij democratie, wat willen ze en waar zitten spanningen tussen de verlangens? Met uitzondering van het einde van hoofdstuk 3 en van hoofdstuk 5 hebben we ons daarbij gericht op de Nederlandse (kiesgerechtigde) bevolking als geheel. Aan het einde van hoofdstuk 3 keken we naar achtergronden van verschillen in tevredenheid met de democratie en in hoofdstuk 5 naar groepen met verschillende algemene houdingen tegenover democratie en politiek.

Als leidraad van deze verkenning namen we de door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) geformuleerde vragen naar de verwachtingen, waarden en opvattingen van burgers ten aanzien van de Nederlandse democratie, hun visies op de toekomst en de rol die burgers voor zichzelf zien weggelegd in de democratie.

Wat heeft deze verkenning opgeleverd voor het beantwoorden van die vragen?

Wat burgers precies van de democratie en de politiek verwachten, wordt uit het bestaande empirische onderzoek niet helemaal duidelijk, al was het maar omdat het lastig is om verwachtingen in kaart te brengen en verwachtingen vaak niet los blijken te staan van percepties van de bestaande praktijk (vgl. Ferrin en Kriesi nog te verschijnen). Duidelijk is wel dat er in Nederland – net als in andere West-Europese landen – veel steun is voor het idee van democratie: verreweg de meeste Nederlanders zijn van mening dat een democratie de beste manier van besturen is.¹ Men vindt het fijn dat Nederland een democratisch land is, met vrije verkiezingen, gelijke rechten en veel individuele vrijheid. De vrijheid is een sterk punt van Nederland (vgl. Den Ridder et al. 2015: 19) en men vindt dat hier beter dan elders. Dat wil overigens niet zeggen dat mensen geen problemen zien als het gaat om democratische vrijheden. In spontane associaties bij het woord ‘democratie (zie hoofdstuk 4) schrijven sommigen bijvoorbeeld op dat de vrijheid van meningsuiting te vaak wordt gebruikt om anderen te kwetsen en dat die vrijheid moet worden gebruikt met respect voor anderen. Die zorgen over met name de vrijheid van meningsuiting zien we ook in ander onderzoek (Van Noije et al. 2014: 16). Uit het ‘Nationaal vrijheidsonderzoek’ uit 2010, dat is uitgevoerd door onderzoeksbureau Veldkamp in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, blijkt dat Nederlanders vrijheid als vanzelfsprekend ervaren, maar ook van mening zijn dat

vrijheid nooit af is. Vooral op het gebied van veiligheid en discriminatie is nog veel winst te boeken (Verhue et al. 2010: 13-14). Met alle internationale politieke ontwikkelingen in 2014 en 2015 (o.a. opkomst van Islamitische Staat, spanningen tussen Rusland en de Europese Unie, aanslagen in Parijs op Charlie Hebdo) zou het vermoeden zijn dat vrijheid en de vrijheid van meningsuiting in 2015 als minder vanzelfsprekend worden gezien dan in 2010. Uit de voorgaande hoofdstukken komt naar voren dat de meeste Nederlanders tevreden zijn over het functioneren van de Nederlandse democratie. Met de Nederlandse 'democratie' zijn de associaties in ieder geval positiever dan met de Nederlandse 'politiek' (regering, Tweede Kamer). Het politiek vertrouwen ligt stevast lager dan de democratische tevredenheid. Men blijkt bovendien vaker tevreden te zijn met de materiële democratie (de bescherming van rechten en vrijheden) dan met de formele (democratie als besluitvormingsprocedure). Hierbij valt overigens in de open antwoorden op dat mensen weinig tekst hebben als hun gevraagd wordt naar de algemene kenmerken van de democratie, terwijl ze over politiek vaak wel duidelijke en ook gepassioneerde meningen hebben. Als men het functioneren van de Nederlandse democratie bespreekt, dan gaat het vooral over 'de politiek' en het optreden van politici, en niet zozeer over democratische procedures, de voor- of nadelen van representatie of de grenzen aan individuele democratische vrijheden.

Het discours over de politiek is vooral negatief. In gesloten enquêtevragen wordt duidelijk dat er ook een groep is met veel politiek vertrouwen en dat er – ook onder degenen met politieke onvrede – begrip is voor de noodzaak van compromissen. Als mensen echter over politiek praten, dan richt men zich vooral op de zaken die fout gaan – ook diegenen die wel vertrouwen hebben doen dat. De onvrede over de politiek betreft voor een klein deel het beleid van de zittende regering, maar is in de meeste gevallen veel breder: de kritiek gaat over de hele politiek en lijkt in zekere zin tijdloos. De klachten van nu verschillen niet wezenlijk van de onvrede uit de jaren dertig of jaren negentig van de vorige eeuw (vgl. Aerts 2009; Andeweg en Van Gunsteren 1994). De kern van de onvrede is dat politici te weinig luisteren naar 'gewone' mensen en daarvoor te weinig openstaan, hun eigen zin doordrijven, dat ze te veel aan hun eigen belang of het belang van hun eigen groep denken in plaats van aan het algemeen belang en dat burgers meer inspraak zouden moeten hebben. Er zijn, kortom, vooral zorgen over een gebrek aan politieke responsiviteit: men heeft het gevoel dat de politiek niet openstaat voor de bijdrage van gewone mensen (vgl. Van Dijk en Coffé 2011).

Gevraagd naar opvattingen over uiteenlopende besluitvormingsprocedures komen die zorgen duidelijk naar voren. Men is verdeeld over representatie door gekozen politici, en antwoordt instemmend op stellingen die pleiten voor meer inspraak of zeggenschap van burgers of voor referenda over belangrijkste kwesties. Voor besluitvorming door experts of ondernemers is weinig steun. Afgaande op de uitkomsten van enquêtes willen mensen dat politici beter luisteren en dat burgers meer te zeggen krijgen. Het lijkt er overigens wel op dat Nederlanders de representatieve democratie niet zonder meer zouden willen verruilen voor de directe: de steun voor inspraak over *alle* wetten of referenda over *alle* beslissingen is veel lager. Directe democratie is dan vooral een aanvulling op de representatieve: vaker

inspraak en meestemmen over de belangrijkste kwesties of burgemeesters – terwijl over andere kwesties representatieve organen beslissen.

Welke rol zien mensen voor zichzelf weggelegd in de democratie? Op basis van de grote steun voor meer inspraak en medezeggenschap, zou de verwachting zijn dat er een grote bereidheid is om mee te doen (vgl. Dalton 2004). Hoewel de opkomst van Tweede Kamer-verkiezingen relatief hoog is, blijkt die bereidheid verder nogal tegen te vallen. De in de literatuur meest genoemde verklaring hiervoor is dat de roep om meer inspraak niet voortkomt uit een principiële voorkeur voor directe democratie of een dringende behoefte om zelf meer voor te doen, maar dat het vooral een uiting is van politieke onvrede (o.a. Hibbing en Theiss-Morse 2002; Donovan en Karp 2006). Men hecht zeer aan de mogelijkheid om mee te kunnen praten en te kunnen stemmen en velen bepleiten meer directe en inhoudelijke inspraak, maar dat betekent niet dat men in voorkomende gevallen ook daadwerkelijk mee zal doen (vgl. Van Dijk en Coffé 2011: 221). Mensen willen aan de rem kunnen trekken als ze dat nodig vinden, of mee kunnen praten over een onderwerp dat ze belangrijk vinden – maar ze willen zich niet voortdurend met van alles bemoeien.

Dat laatste heeft ook te maken met het zelfvertrouwen ten aanzien van de landelijke democratie en politiek. We zagen hierboven al dat men weinig vertrouwen heeft in de responsiviteit van de politiek, maar velen hebben ook weinig vertrouwen in hun eigen politieke kunnen – al zijn er op dit punt grote verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden (Craig et al. 1990). Velen vinden de landelijke politiek te ingewikkeld en volgen die niet op de voet. Slechts een kwart van de mensen acht zichzelf in staat om actief te worden in de landelijke politiek. Hoe dit zit op lagere politieke niveaus en of men wel actief zou willen worden op andere manieren (directe democratie, per onderwerp enz.) blijft vooralsnog onduidelijk. Onderzoek naar de Belgische G1000 laat zien dat er uiteindelijk weinig gedaan is met de uitkomsten daarvan; de outputlegitimiteit is laag (zie Caluwaerts en Reuchamps 2015). Dat kan effect hebben op het politieke zelfvertrouwen en uiteindelijk op de bereidheid van mensen om in de toekomst deel te nemen aan dit soort initiatieven.

In hoofdstuk 5 hebben we op twee manieren groepen mensen onderscheiden naar een breed palet van opvattingen en houdingen ten aanzien van democratie en politiek. Dominant is de tegenstelling tevredenheid versus ontevredenheid met de bestaande democratische orde: men is meer voor gekozen politici en parlementaire besluitvorming (en heeft vertrouwen in de politiek, is positief over de eigen invloed enz.) of meer tegen (en voorstander van directe en antipolitieke democratie en heeft weinig vertrouwen in de politiek enz.). Een vijfdeling van de bevolking toont meer differentiatie, met naast een groep ‘onverschilligen’ (29% van onze steekproef), aan de ene kant over de hele linie zeer negatief gestemde ‘afwijzers’ (11%) en minder uitgesproken ‘ontevredenen’ (26%) en aan de andere kant over de hele linie ‘tevredenen’ (17%) en ‘kritisch positieven’ (17%) die wat minder tevreden zijn met wat is, meer mogelijkheden zien voor directe democratie en zelf meer inbreng zouden willen hebben.

Overigens zijn de percepties en opvattingen van burgers over democratie en politiek niet altijd consequent. Zoals eerder gezegd, is ‘democratie’ geen onderwerp waarmee men dagelijks bezig is of waarover men praat en zijn de opvattingen die men erover heeft niet

altijd helemaal uitgekristalliseerd – voor zover dat al kan bij een complex en abstract onderwerp als dit. Ook zijn opvattingen soms ambigu. Enerzijds is men tevreden over de democratie – zeker wanneer men Nederland in gedachten vergelijkt met andere landen –, anderzijds maakt men de politiek bittere verwijten en heeft men grote verlangens over meer inspraak en zeggenschap. Daarmee wordt meteen ook duidelijk dat velen niet van plan zijn zich in alle politieke kwesties te verdiepen en overal aan mee te doen. Sommigen achten zichzelf daartoe niet in staat, anderen lijken weinig vertrouwen te hebben in de democratische competenties van medeburgers (vgl. Anderson en Goodyear-Grant 2010). Hoewel de mogelijkheid om ambiguë en inconsistente opvattingen te hebben, kan worden gezien als één van onze democratische vrijheden, zorgt die ambiguïteit toch ook voor een uitdaging bij democratische vernieuwing: hoe moet worden omgegaan met politieke onvrede en de daaruit voortvloeiende roep om meer democratie?

6.2 Terug naar discussies over democratische vernieuwing

Dat brengt ons terug bij discussies over de toekomst van de Nederlandse democratie en democratische vernieuwing. We mogen dan qua meningen en gevoelens van de gemiddelde Nederlander nog altijd redelijk goed gestemd zijn over de democratie, achter de gemiddelde Nederlander gaan groepen schuil die zeer ontevreden of onverschillig zijn en los van de publieke opinie zijn er problemen in de politieke praktijk van de democratie die op zijn minst zorgen baren voor haar toekomstbestendigheid (vgl. Engelen en Sie Dhian Ho 2004 en Thomassen et al. 2014: 208 e.v.). Zo is er de vrees voor toenemende instabiliteit en onbestuurbaarheid als gevolg van de stijgende electorale volatiliteit en toenemende partijpolitieke fragmentatie. Het is moeilijker om coalities te vormen en door snelle electorale veranderingen zijn grote omwentelingen mogelijk en zijn er steeds meer partijen die ‘er toe doen’ (Andeweg en Irwin 2009: 55).

Daarnaast zijn er zorgen over de ruimte die politici bij voortgaande ‘horizontalisering’ en internationalisering en stijgende transparantie-eisen rest om hun werk te doen in meer-voudige rollen van volksvertegenwoordigers, als hoeders van het algemeen belang, als partijmensen en onderhandelaars, en als bestuurders met verplichtingen. Men hoeft hier slechts aan de huidige crisis rond Griekenland te denken: politici die voor het werven van stemmen of uit eigen overtuiging een ander verhaal moeten houden dan ze in een coalitie kunnen realiseren, en die behoedzaam handelen in de Europese verhoudingen en snel reageren op nieuwe ontwikkelingen moeten combineren met een helder en consistent verhaal in het nationale parlement. Politici zitten voortdurend en waarschijnlijk in toenemende mate in dilemma’s en spagaten (vgl. Mair 2013) en dat zijn altijd ook bronnen voor scepsis en wantrouwen bij de vertegenwoordigde burgers: politici zeggen maar wat, ze luisteren niet echt, ze gaan achter gesloten deuren toch hun eigen gang; ze verkwanselen nationale belangen of, meer fatalistisch dan wantrouwig; ze hebben geen greep meer op wat er gebeurt en moeten sowieso doen wat economisch of internationaal onvermijdelijk is – ‘you can vote, but you cannot choose’ (Alonso 2014; vgl. Krastev 2014).

Dit is niet de plek om verder op institutionele en internationale uitdagingen van de Nederlandse democratie in te gaan, maar vanuit wat we weten over de publieke opinie kunnen wel een paar opmerkingen worden gemaakt bij voorstellen voor democratische vernieuwing.

Sommigen zijn van mening dat het kiesstelsel zo moet worden herzien dat er meer politieke stabiliteit komt. Waar men in de jaren negentig en nul dan bijvoorbeeld dacht aan de invoering van een districtenstelsel of een gemengd ‘Duits systeem’ (o.a. Thom de Graaf, *de Volkskrant* 6 januari 2002), zijn er de laatste tijd veel geluiden om een kiesdrempel in te voeren. Los van de vraag of dat daadwerkelijk een oplossing is voor het gesignaleerde probleem van politieke versnippering,² lijken veranderingen van het kiesstelsel vanuit het perspectief van de publieke opinie geen groot issue. Het is onwaarschijnlijk dat veranderingen in het kiesstelsel de zorgen over een gebrek aan politieke responsiviteit zullen wegnemen. De analyse van Andeweg en Thomassen (2011) dat er behoefte lijkt te zijn aan een meerderheidsstelsel, waarbij er onder andere meer mogelijkheden zijn om af te rekenen met zittende politici, zijn vanuit het perspectief van de publieke opinie wel herkenbaar. Overigens blijkt het vertrouwen in de democratie in meerderheidsstelsels zoals het Britse en Amerikaanse niet hoger dan in stelsels met evenredige vertegenwoordiging zoals in Nederland. Het is eerder omgekeerd (Bernauer en Vatter 2012; Dunn 2012).

Discussies over de representatie gaan vaak ook over het optreden of ‘falen’ van politieke partijen. Partijen zouden kiezers niet goed vertegenwoordigen en niet langer in staat zijn om schakels te vormen tussen burgers en beleid (o.a. Mair 2013, al zijn anderen positiever over het representatieve vermogen van partijen, zie Dalton et al. 2011). Uit de hier aangehaalde enquêtes blijkt dat veel Nederlanders het bestaan van politieke partijen en hun functie in de representatieve democratie als vanzelfsprekend ervaren (hoofdstuk 3), hoewel de term ‘politieke partijen’ geen positieve associaties oproept. Men heeft het idee dat partijen baantjesmachines zijn en politici goed voor henzelf en partijgenoten zorgen, terwijl ze minder oog hebben voor het algemeen belang en de positie van gewone hardwerkende Nederlanders. Hier en daar wordt gepleit voor de ‘revitalisering’ van partijen of gekeken naar mogelijke alternatieven (vgl. De Lange et al. 2014), maar een representatieve democratie met gekozen politici maar zonder partijen lijkt onmogelijk. Een alternatief is om vertegenwoordigers niet te kiezen, maar te loten (zie Van Reybrouck 2013). Loting zou tegemoet komen aan de aloude kritiek op het gesloten systeem van partijleden en partijpolitieke benoemingen (o.a. Oerlemans 1990), maar het is vooralsnog de vraag of loting een oplossing is voor selectieve participatie (vgl. Binnema en Michels 2015, zie ook kader 3.1).

Naast veranderingen in het kiesstelsel en discussies over de toekomst van politieke partijen, wordt er gepleit voor het invoeren van of experimenteren met meer directe democratie, zowel op nationaal als op lokaal niveau. Op 1 juli 2015 is een nieuwe (landelijke) referendumwet in werking getreden, die een correctief raadplegend referendum (onder bepaalde condities) mogelijk maakt. Op lokaal niveau zijn er in het recente verleden al veel meer referenda gehouden (De Graaf et al. 2009). Op lokaal niveau zijn er eveneens experimenten met andere vormen van directe democratie, zoals recent de deliberatieve fora in

het kader van de G1000 (Binnema en Michels 2015). Afgaande op de publieke opinie, lijkt er behoefte aan deze vormen van zeggenschap en invloed – voor het vertrouwen in de politiek is het dan wel van groot belang dat de uitkomsten van publieke stemmingen of inspraakbijeenkomsten ook daadwerkelijk worden gehoord en een plek krijgen in de representatieve democratie (Binnema en Michels 2015; Caluwaerts en Reuchamps 2015; Tonkens et al. 2015). Zoals eerder gezegd, wil de roep om meer inspraak niet zeggen dat mensen ook daadwerkelijk meer gaan participeren. Uit een analyse van de deelnemers aan deliberatieve bijeenkomsten in Amersfoort blijkt dat – ook als wordt geloot – nog steeds vooral een selecte groep betrokken en hogeropgeleiden burgers meedoet (Binnema en Michels 2015). Bij de roep om meer inspraak en invloed gaat het waarschijnlijk eerder om de *behoefte* om mee te *kunnen* doen, dan om de wens om daadwerkelijk altijd mee te doen. Op basis van bestaand opinieonderzoek kunnen we weinig zeggen over de opvattingen over deliberatieve democratie en nieuwe vormen van beleidsparticipatie. Ook de vraag in hoeverre mensen het zelfvertrouwen hebben dat zij daar een goede bijdrage kunnen leveren en in hoeverre men vertrouwen heeft in medeburgers, is op basis van bestaand onderzoek lastig te beantwoorden.

Al decennia wordt gepleit voor verschuivingen van de politieke democratie rond de overheid naar de sociale democratie van de samenleving, met meer maatschappelijk zelfbestuur en zelfregulering, een grotere rol voor de civil society en meer associatieve democratie en meer doe-democratie.³ Ook daarvoor geldt – vaak op kleinere schaal – dat het de vraag is wat mensen wanneer willen doen en hoe die inspanningen zich verhouden tot representatieve instituties en organisaties. Deze nieuwe vormen van participatieve democratie kennen zowel voor- als nadelen (zie Tonkens et al. 2015 voor een overzicht). Een aandachtspunt is dat voor burgers de stimulering door de politiek van participatie en zelfregulering buiten de politiek gemakkelijk gezien kan worden als het afschuiven van financiële en bestuurlijke problemen. Meer maatschappelijk zelfbestuur kan helpen om de overbelasting en te grote verwachtingen van de politieke democratie tegen te gaan, maar het opdringen van een ‘doe-democratie’ zal eerder bijdragen aan politiek wantrouwen (Van Houwelingen et al. 2014). Bovendien zijn in participatieve projecten vraagstukken van de representatieve democratie niet van de baan: representativiteit blijft een belangrijke eis (Tonkens et al. 2015).

Vernieuwingen in de sfeer van controle- en toezichtfuncties, en openbaarheid en beschikbaarstelling van informatie die relevant is om politiek, openbaar bestuur en dienstverlenende instellingen te kunnen beoordelen, worden vaak niet in termen van democratische vernieuwing gebracht, maar kunnen wel worden gezien als versterking van de *monitory democracy* (Keane 2009: 688 e.v., Trägård et al. 2013). In deze vorm van democratie staat niet de representatie-kant van de democratie centraal, maar de kant van verantwoording. Het gaat hierbij niet alleen om verantwoording afleggen aan en controle door officiële democratische instituties, maar ook om het mogelijk maken van toezicht door een breed palet van instellingen en procedures: van rechtbanken via ombudsmannen en ngo’s tot keurmerken, praatprogramma’s, onderzoeksinstellingen en internetsites. De beschikbaarheid van (openbare) informatie is hierbij cruciaal en in die zin past het idee van de *monitorial*

democracy goed bij de ontwikkeling van *big data*. De beschikbaarheid van informatie voor het grote publiek, sociale media en initiatieven om de ‘crowd’ dit soort gegevens te laten analyseren, maken het mogelijk dat burgers en internetsites toezicht houden op diegenen die beslissingen nemen. Dit systeem van toezicht kan echter ook verlopen via instituties als men het vertrouwen heeft dat media of instellingen zoals de Nationale Ombudsman toezicht houden. Net als bij andere vormen van politieke participatie geldt dat het zelf bijdragen aan dit toezicht vooral een beperkt (hogeropgeleid) publiek zal aanspreken, al zal dat publiek wellicht jonger zijn dan het publiek dat participeert in de *offline* politiek.

6.3 Vervolgonderzoek

In deze verkenning hebben we ons moeten beperken tot secundaire analyses van bestaand enquêtemateriaal. Daarmee kon voor een deel in de kennisbehoefte van BZK worden voorzien. Op basis van onze bevindingen en een rondgang door de literatuur willen we drie richtingen suggereren voor nieuw onderzoek ter vergroting van de toekomstbestendigheid van de Nederlandse democratie.⁴

Opinieonderzoek als bijdrage aan de publieke discussie

Opinieonderzoek wordt vaak gebruikt om ontevredenheid en wensen onder de bevolking te achterhalen ten behoeve van beleidsmakers, maar opinieonderzoek is ook een bron van informatie voor de bevolking c.q. de publieke opinie en publieke discussies. Het kan zorgen en problemen van groepen die slecht gerepresenteerd worden door belangengroepen en opinieleiders naar voren halen, de vanzelfsprekendheid van eigen voorkeuren ter discussie stellen en inzicht bieden in hoe medeburgers denken over maatschappelijke en politieke kwesties. Het kan tevens inzicht bieden in tegenstrijdige individuele wensen en irreële collectieve voorkeuren. Als zodanig kan onderzoek zelf een bijdrage aan de democratie zijn (Dekker en Den Ridder 2011b). Voor opinieonderzoek als bijdrage aan de publieke discussie over de democratie geven we vijf overwegingen:

- 1 De spanning tussen massale steun voor de democratie en wijdverbreide afkeer van de politiek als zodanig aan burgers voorleggen. Deze spanning hebben we in deze studie herhaaldelijk kunnen constateren en ze is een belangrijk onderwerp in recente democratieliteratuur (Bilakovics 2012; Flinders 2012; Michelsen en Walter 2013; Stoker 2006), maar hoe wordt ze door burgers ervaren? Ziet men haar als een probleem? Zo ja, is er behalve met de politiek en politici misschien ook iets mis met de verwachtingen van burgers?
- 2 Een breder palet van democratievormen aanbieden. Er wordt veel gevraagd naar de representatieve en directe democratie en steeds meer naar technocratische alternatieven voor de democratie, maar niet of nauwelijks naar wat mensen vinden van deliberatieve vormen van wils- en besluitvorming, van loting als representatiemethode of van associatief-democratische ideeën.

- 3 Meer aandacht voor verschillen tussen het lokale en landelijke politieke niveau: moet de democratie op beide niveaus hetzelfde geregeld zijn of zou men op lokaal niveau eerder voor alternatieven van representatie zijn dan op landelijk niveau?
- 4 Mensen meer laten kiezen tussen alternatieven (in plaats van simpel verlangens en klachten te onderschrijven), meer doorvragen naar argumenten, laten reageren op tegenargumenten. Dat kan door keuzen in enquêtes te laten toelichten en in groepen te bespreken. De voor- en nadelen van elke keuze komen zo naar voren en mensen blijken vaak genuanceerder dan antwoorden op gesloten stellingen doen vermoeden.
- 5 Meer focus op hoe het anders kan. In publieksonderzoek van de 'toeschouwers-democratie' worden negatieve evaluaties gemakkelijk dominant. Met andere vragen en onderzoeksmethoden kan een meer constructieve benadering worden gestimuleerd (vgl. Van Wessel 2009). Zo zou in enquêtes met een open (trefwoord)vraag kunnen worden gevraagd op te schrijven wat mensen slecht vinden gaan in de Nederlandse democratie én wat ze goed vinden gaan. Ook in groepsgesprekken is het mogelijk om een positief perspectief te hanteren en mensen te laten nadenken hoe de Nederlandse democratie in de toekomst (beter) kan functioneren (met als inspiratiebron de zogenaamde 'appreciative enquiry', zie Finegold et al. 2002; Reed 2007).

Onderzoek naar 'buitenstaanders' en 'afhakers'

In het voorafgaande hebben we weinig systematisch aandacht besteed aan actieve betrokkenheid bij de politiek en politieke participatie. Het ging ons vooral om opvattingen over de democratie en politiek en minder om de mate waarin men die volgt via de media of er zelf actief in is. Op dat punt is aanvulling mogelijk op basis van literatuuronderzoek en secundaire analyse van beschikbare surveydata. Wat lastig te doen is met beschikbaar materiaal is onderzoek naar mensen met grote afstand tot de politiek en waarschijnlijk ook een onverschillige of afwijzende houding tegenover de democratie. Mogelijk zijn die houdingen ingebed in desinteresse, persoonlijke handicaps (taal) en maatschappelijke marginalisering die ook de deelname aan reguliere bevolkingsenquêtes onrealistisch maakt. In bestaand onderzoek wordt het aandeel mensen met a-democratische opvattingen of met grote afstand tot de democratische en politieke praktijk daarom waarschijnlijk onderschat. Deze groepen kunnen worden onderzocht door apart onderzoek op te zetten dat zich speciaal richt op de beweegredenen en opvattingen van deze groepen, of door in grootschalige enquêtes meer te investeren in het bereiken van deze moeilijk responderende groepen (Dekker et al. 2002; RMO 2006).

Breder onderzoek naar representatie

Tot slot zou vervolgonderzoek zich primair niet op democratie maar op representatie kunnen richten. Beide begrippen zijn natuurlijk nauw met elkaar verbonden. Problemen en uitdagingen van de democratie worden geduid als 'Krise und Reform politischer Repräsentation' (Linden en Thaa 2011) en een enkeling ontwaart in de protestbewegingen van de afgelopen jaren zelfs een 'end of representative politics' (Tormey 2015). Representatiekwesies zijn echter niet beperkt tot de politieke democratie. Ze spelen ook in de rela-

ties van overheden met maatschappelijke verbanden en tussen die verbanden onderling. Toenemende volatiliteit is niet alleen een electorale kwestie en onzekerheid en onvrede over vertegenwoordiging speelt niet alleen bij kiezers en gekozenen. Onderzoek zou moeten gaan over politieke representatie via verkiezingen en politieke partijen, maar ook over representatie op het maatschappelijke middenveld door maatschappelijke organisaties met leden en donateurs en over representatie door loting, zonder verkiezingen. Eén van de zorgen over de moderne westerse democratieën betreft immers het vraagstuk van vertegenwoordiging: zijn politieke partijen en maatschappelijke organisaties nog wel in staat om hun achterban te vertegenwoordigen? Zijn mensen nog wel bereid om zich te laten vertegenwoordigen? Welke ideeën over vertegenwoordiging spelen er?⁵ Naast onderzoek naar representatieclaims van organisaties en hun onderlinge relaties zou het interessant zijn om in een breed onderzoek (rekening houdend met wat onder onderzoeksuggestie 1 is gezegd) uit te diepen door wie en wat mensen zich vertegenwoordigd voelen in de publieke ruimte, hoeveel ruimte ze hun vertegenwoordigers gunnen, en hoe consequent ze zijn in het zaken overlaten aan die vertegenwoordigers en het opeisen van keuzevrijheid voor zichzelf. Zien burgers het probleem van het verdwijnen van stabiele vertegenwoordigingsrelaties? Waar blijft representatie nodig en hoe zou die anders vorm kunnen krijgen?

Noten

- 1 Er is slechts een kleine groep die democratie niet belangrijk vindt. We hebben ons in deze verkenning gericht op de bevolking als geheel. Het is niet uitgesloten dat er (kleine) subgroepen zijn met een minder democratische gezindte of heel uitgesproken afwijkende opvattingen over staatsinrichting. Die subgroepen hebben we hier niet in kaart gebracht. Bovendien geldt dat mensen met een hoog niveau van politieke apathie doorgaans minder geneigd zijn om mee te doen aan politieke surveys, waardoor het mogelijk is dat we het niveau van politieke apathie op basis van bestaand onderzoek onderschatten. Een andere groep die ondervertegenwoordigd is in het bestaande onderzoek zijn niet-westerse migranten. Er is vervolgonderzoek nodig om hiervoor te corrigeren, zie verder paragraaf 6.3.
- 2 Zie bijvoorbeeld <http://stukroodvlees.nl/verkiezingen/pas-bij-een-kiesdrempel-van-10-heeft-de-vvd-voordeel/>
- 3 Niet alleen in het laatste, bestuurlijk ingestoken model gaat het om verlichting van de overbelaste representatieve democratie en het daaraan gekoppelde openbaar bestuur. Die argumentatie is ook te vinden bij Benjamin Barber, pleitbezorger van de 'strong democracy' (Barber 1984): 'Within national states, both government and the private sector can be humbled a little by a growing civil society that absorbs some of the public aspirations to self-government, without casting off its liberal character as a noncoercive association of equals. Because they tend to their own affairs and take more responsibility on themselves, citizens inhabiting a vibrant civil society worry less about elections and leaders and term limits and scandals; and they simultaneously free themselves from the 'free' markets that otherwise imprison them in a commercial mentality that leaves no room for community or for spirit' (Barber 1995: 285). Verwant zijn ideeën over de 'associatieve democratie', een democratiemodel waaraan we in deze publicatie geen aandacht hebben besteed om de eenvoudige reden dat het geen onderwerp is van opinieonderzoek naar democratische voorkeuren. Zie echter Engelen en Sie Dhian Ho (2004) en vooral Engelen (2004).
- 4 We doen hier slechts voorstellen in het verlengde van het voorafgaande opinieonderzoek. Er is natuurlijk ook onderzoek nodig naar het functioneren van instellingen van de politieke democratie, naar

opvattingen van ambtsdragers, naar lokale experimenten enzovoort, maar dat alles blijft hier even buiten beschouwing.

- 5 Uit onderzoek naar stijlen van representatie blijkt dat Tweede Kamerleden en kiezers van mening verschillen over politieke vertegenwoordiging. Terwijl Tweede Kamerleden een voorkeur hebben voor top-down vertegenwoordiging waarbij zij steun vragen voor hun standpunten bij kiezers, hebben kiezers een voorkeur voor bottom-up vertegenwoordiging waarbij vertegenwoordigers de standpunten van kiezers omzetten in beleid (Andeweg en Thomassen 2011).

Summary

More democracy, less politics?

A study of public opinion in the Netherlands

Concerns about the functioning and future of democracy in the Netherlands can have a variety of causes. For example, European integration and other international dependencies may be perceived as a threat, as may increasing administrative complexity or shortcomings of politicians and political organisations and procedures. Not least among the causes for concern are developments in the attitudes of the *demos* of democracy. Whether or not influenced by the factors just cited, there appear to be signs of growing political dissatisfaction and declining democratic engagement. How future-proof is Dutch democracy, and what scope is there for improving it, in the light of the views and wishes of the populace? This question prompted this small study of public opinion in the Netherlands, carried out at the request of the Dutch Ministry of the Interior and Kingdom Relations. Based on earlier research and literature and in particular on re-analyses of available survey data, this report presents a picture of public opinion in the Netherlands and looks briefly at ideas for democratic renewal and the desirability of new research.

In the first chapter we outline the four goals of this exploratory study: to characterise Dutch attitudes to democracy and politics; to look in more depth at standardised opinions and attitudes through the responses of citizens themselves; to divide the Dutch population into segments with related attitudes and opinions; and to suggest topics for further research.

As the starting point for the study, the second chapter places the present public mood and preferences in the Netherlands in a broader perspective and considers how attitudes to democracy and politics have developed since the 1970s and how public opinion in the Netherlands compares with other European countries. In line with earlier studies, long-term survey research provides no indications of a fundamental decline in support for the idea of democracy, nor of reducing satisfaction with democratic practice or a major reduction in political trust. The degree of satisfaction with democracy, and above all trust in politics, is however highly volatile and dependent on political and economic developments. To the extent that it can be said that there is a crisis of democracy, it is certainly not new, nor is it more pronounced than elsewhere. Compared with other European countries, the Netherlands is not in a bad situation. The level of support for democracy as a form of government is comparable with elsewhere, while satisfaction with democratic practice and political trust are higher. Only the populations of the Nordic countries hold – slightly – more positive attitudes.

In the third chapter we look at the attitudes, perceptions and opinions of the Dutch public regarding democracy in the 21st century. The Dutch regard free elections and equal treatment before the courts as important characteristics of a democracy and, when asked to

assess the degree to which these characteristics are present in the Netherlands, many believe that there are free elections in the Netherlands. Opinions are more divided on equal treatment by the courts. The Dutch public take a positive view on the presence of a free media and freedom of opposition. More than 90% support democracy as an idea, and more than 70% are sufficiently satisfied with its functioning. People are less satisfied with the way in which democracy is put into practice – with politics, in other words. A good deal of criticism is levelled at elected politicians, and there is wide support for citizens having a greater say and for more direct democracy (such as referenda on key issues or elected mayors). However, the majority do not think it necessary that citizens should be able to influence *all* laws, and many prefer representative democracy to a model in which as many issues as possible are decided by referendum. This would seem to suggest that at least a proportion of the Dutch public see direct democracy mainly as a way of adding to or improving representative democracy rather than as an alternative to it. A large group believe that the government could be run more efficiently and that politicians should tackle problems rather than talking about them. However, the Dutch show little support for decisions being taken by business leaders or independent experts; the majority prefer elected politicians. Voting in elections, especially national elections, is still a common form of political participation. Other forms, such as attending public consultation meetings or taking part in campaigns, are much less used.

Chapter 4 presents the views of citizens themselves on democracy and politics, based on open responses to survey questions. It looks at what associations the word ‘democracy’ elicits in Dutch citizens and why they believe that Dutch democracy is functional (or not), and also at how they talk about politics. The Dutch associate the word ‘democracy’ with freedom (including freedom of expression) and of democracy as a decision-making procedure (a system in which everyone has the right to vote or to express his or her opinion). A third association – mentioned rather less often – is ‘equality’. Not everyone has the same (instant) association: university graduates, for example, less often associate democracy with ‘freedom’ and more often see it as a decision-making procedure. People who associate democracy with ‘freedom’ are more often satisfied with the functioning of democracy than people with different associations. We asked people to explain in their own words why they were satisfied or dissatisfied with the functioning of democracy in the Netherlands. Most people tended to cite reasons for dissatisfaction; despite the relatively good overall assessment of democracy, arguments for being satisfied were less common. The main reasons put forward for dissatisfaction were that politicians do not listen and simply do what they want, that citizens have too little say and that politicians talk too much and act too little; or else they were dissatisfied with current policy at the time of the survey. People who are satisfied mainly mention the right to vote. Where people spontaneously express their concerns about politics, those concerns are often directed at politicians who do not listen or who promise much but deliver little. People who feel that things are moving in the wrong direction in a societal policy domain (e.g. care, integration of minorities) hold politicians responsible for this. They have the idea that politicians pay too little

attention to what citizens want and sometimes go against public opinion by pushing through their own personal agenda.

To portray the diversity in Dutch public opinion, in chapter 5 we classify citizens into groups based on their democratic preferences and attitudes to politics. A latent class analysis of support for representative, direct and antipolitical democracy enabled the population to be divided into three groups: 12% who are satisfied with the existing representative system and its bearers, 16% who are dissatisfied with this system (and who are more in favour of direct and antipolitical democracy) and, between these two, the largest group of 72% who tend not to have very pronounced preferences and who sometimes exhibit unusual combinations. If we look at a larger range of opinions on democracy, politicians and engagement in politics, cluster analysis enables five groups to be identified. In the centre there is now a group of 29% with low political engagement and fairly average opinions. On one side of this group is a cluster of 26% who are dissatisfied and 11% who reject the current system. The second group are substantially more negative about politicians and the institutions of representative democracy. Members of this group are also more often not interested in politics and are slightly more strongly in favour of direct democracy. On the other side of the indifferent central group is a cluster of 17% who are satisfied and a group of 17% who are critically positive. The satisfied group are the most positive of all and see the least need for change or greater influence for themselves. The 'critical positives' are less exuberant about present-day politics, more often see benefits in elements of direct democracy and would like to have more political influence themselves. Women are slightly overrepresented in the indifferent group, young people in the satisfied group and 35-54 year-olds in the group who reject the current system. However, the biggest sociodemographic differences are associated with education level. The lower-educated are overrepresented in the rejecting and indifferent clusters, the higher-educated in the satisfied cluster and to a lesser extent in the critical positive cluster. The satisfied group are the most involved with political parties (as supporters or members), while those who reject the system are the least engaged, though there is no difference between them in terms of political activity. The rejecting group cannot be placed either to the left or right of the political spectrum, though they are the most in favour of less lower income inequality. They are also the most opposed to the multicultural society and to the European Union.

In the concluding chapter (chapter 6) we describe the main findings of this study, examine the associations found in the light of discussions about the future of democracy and outline three possible paths for follow-up research. Support for the principle of democracy is and remains high, but people are less positive about 'politics'. Political dissatisfaction is focused mainly on a lack of political responsiveness. There is strong support for more direct democracy, mainly as an addition to representative democracy. There is clear dissatisfaction about political responsiveness and – as a consequence of this – a desire for greater representation and a bigger say. But it is also clear that citizens do not always want to be consulted on everything. The fact that citizens want more opportunity to participate in decision-making therefore does not automatically mean that they will actually do so.

Based on existing research and re-analyses of survey data, we have portrayed a proportion of the democratic and political dissatisfaction in the Netherlands, but this does not in itself produce an answer to the question of whether Dutch democracy is future-proof. In order to help answer this question, more information and debate are needed, and we outline three possible pathways for further research. First, more extensive and broader opinion research could be carried out so as to make a better contribution to the public debate. That research would need to focus on a wider array of forms of democracy, would need to take into account differences between the local and national level, would have to allow people to choose between alternatives and explicitly ask about the judgements they make, and would have to focus more on the question of how things could be done differently (rather than on what is bad about the present system). Second, future research could focus more specifically on groups of ‘outsiders’ or ‘dropouts’. These (sometimes marginal or hard to reach) groups are often ignored in existing research, which means that the share of people with a-democratic opinions or who are far removed from democracy and politics is underestimated. Third, future research could focus on problems with representation in a broad sense. One of the concerns about modern Western democracies relates to the issue of representation, which is broader than representation via political parties because it also includes representation in civil society through membership and donor organisations. It is unclear how representative these organisations are of their members and precisely who those members are. The norm of representation may still be deeply rooted in the Netherlands, but traditional forms of institutional representation appear to be becoming more fragile and disputed at the start of the 21st century.

Literatuur

- Aerts, R. (2009). *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Alonso, S. (2014). 'You can vote but you cannot choose': Democracy and the sovereign debt crisis in the Eurozone. Madrid: Instituto Mixto Universidad Carlos III de Madrid (working paper).
- Anderson, C. en E. Goodyear-Grant (2010). Why are highly informed citizens sceptical of referenda? In: *Electoral Studies*, jg. 29, nr. 2, p. 227-238.
- Andeweg R. en H. van Gunsteren (1994). *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*. Bloemendaal: Aramith Uitgevers.
- Andeweg, R. en G. Irwin (2009). *Governance and Politics of the Netherlands* Basingstoke: Palgrave.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (2011). *Van afspiegelen naar afrekenen?: De toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Anker, H. en E. Oppenhuis (1996). *Dutch Parliamentary Election Study, 1994*. Ann Arbor: Inter-university Consortium for Political and Social Research.
- Ariely, G. (2015). Democracy-assessment in cross-national surveys. In: *Social Indicators Research*, jg. 121, p. 621-635,
- Barber, B. (1984). *Strong democracy: Participatory politics for a new age*. Berkeley: University of California Press.
- Barber, B. (1995). *Jihad vs. McWorld*. New York: Random House.
- Baviskar, S. en M.F.T. Malone (2004). What democracy means to citizens – and why it matters. In: *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, jg. 76, p. 3-23.
- Becker, J. en P. Dekker (2005). Beeld van beleid en politiek. In: *De sociale staat van Nederland 2005* (p. 328-362). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bengtsson, Å. en M. Mattila (2009). Direct Democracy and its Critics: Support for direct democracy and 'stealth' democracy in Finland. In: *West European Politics*, jg. 32, nr. 5, p. 1031-1048.
- Bernauer, J. en A. Vatter (2012). Can't get no satisfaction with the Westminster model? Winners, losers and the effects of consensual and direct democratic institutions on satisfaction with democracy. In: *European Journal of Political Research*, jg. 51, nr. 4, p. 435-468.
- Bilakovics, S. (2012). *Democracy without politics*. Cambridge (vs): Harvard University Press.
- Binnema, H. en A. Michels (2015). *G1000 in Amersfoort, Uden en Kruiskamp. De realisatie van democratische waarden* (working paper). Geraadpleegd via <http://doedemocratie.net/sites/default/files/documenten>.
- Blais, A. en F. Gélinau, (2007). Winning, losing and satisfaction with democracy. In: *Political Studies*, jg. 55, nr. 2, p. 425-441.
- Boulanger, P.M., A.L. Lefin, T. Bauler, N. Prignot, L. Van Ootegem, S. Spillemaeckers en B. Defloor (2009). *Towards theoretically sound and democratically legitimate indicators of well-being in Belgium. Final Report Phase 1*. Brussel: Belgian Science Policy.
- Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bakker.
- Brink, G. van den (2002). *Mondiger of moeilijker?* Den Haag: Sdu Uitgevers / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Brons, C. (2014). *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21st century* (proefschrift). Tilburg: Universiteit Tilburg.
- Bruyn, L. de, en W. Foppen (1974). *Nationaal Kiezersonderzoek 1972-1973 (deel 2)*. Nijmegen: Instituut voor Politicologie.
- BZK (2015). *Vitale lokale democratie: Richting en ruimte voor verandering*. Agenda lokale democratie, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 5 januari 2015.
- Caluwaerts, D. en M. Reuchamps (2015). Strengthening democracy through bottom-up deliberation: An assessment of the internal legitimacy of the G1000 project. In: *Acta Politica*, jg. 50, nr. 2, p. 151-170.

- Canache, D., J.J. Mondak en M.A. Seligson (2001). Meaning and measurement in cross-national research on satisfaction with democracy. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 65, nr. 4, p. 506-528.
- Coffé, H. en A. Michels (2014). Education and support for representative, direct and stealth democracy. In: *Electoral Studies*, jg. 35, p. 1-11.
- Coggan, P. (2013). *The last vote. The threats to Western democracy*. Londen: Allen Lane.
- Craig, S., R. Niemi en G. Silver (1990). Political efficacy and trust: A report on the NES pilot study items. In: *Political Behavior*, jg. 12, nr. 3, p. 289-314.
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Dalton, R.J. (2001). Public opinion and direct democracy. In: *Journal of Democracy*, jg. 12, nr. 4, p. 141-153.
- Dalton, R.J. (2004). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R.J., D. Farrell en I. McAllister (2011). *Political parties and democratic linkage: How parties organize democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, P. (red.) (2002). *Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focus-groepen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2009). Verscheidenheid verkend. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden, *Crisis in aantocht?* (p. 115-134). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2011). Geen vertrouwen meer? In: Loek Halman en Inge Sieben (red.), *Respect man! Tolerantie, solidariteit, betrokkenheid en andere moderne waarden* (p. 197-210). Amersfoort: Celsus.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011a). Vertrouwen in burgerperspectieven. In: *kwALON, Tijdschrift voor Kwalitatief Onderzoek*, jg. 16, nr. 2, p. 28-33.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011b). Slotbeschouwing. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd* (175-187). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011c). *Burgerperspectieven 2011*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014). *Burgerperspectieven 2014*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2015). *Burgerperspectieven 2015*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Denters, B. en P. Geurts (1993). Aspects of political alienation: an exploration of their differential origins and effects. In: *Acta Politica*, jg. 18, nr. 4, p. 445-469.
- Dijk, H. van, en H. Coffé (2011). Meer of minder directe democratie? In: *Mens & Maatschappij*, jg. 86, p. 203-226.
- Donovan, T. en J. Karp (2006). Popular support for direct democracy. In: *Party Politics*, jg. 12, nr. 5, p. 671-688.
- Dunn, K. (2012). Voice and trust in parliamentary representation. In: *Electoral Studies*, jg. 31, p. 393-405.
- Easton, D. (1965). *A framework for political analysis* (vol. 25). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Elshout, S. (2012a). Public attitudes towards representative, direct and stealth democracy. Vragenlijst afgenomen in het LISS panel. Tilburg: CentERdata.
- Elshout, S. (2012b). Politics and values. LISS Core Study Wave 5. Vragenlijst afgenomen in het LISS panel. Tilburg: CentERdata.
- Engelen, E.R. (2004). Associatief-democratische dromen over verplaatste politiek. In: E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie. De democratie voorbij de staat* (p. 307-356). Amsterdam: Amsterdam University Press / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Engelen, E.R. en M. Sie Dhian Ho (red.) (2004). *De staat van de democratie. De democratie voorbij de staat*. Amsterdam: Amsterdam University Press / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- ess (2013). *Round 6 Module on Europeans' Understandings and Evaluations of Democracy – Final Module in Template*. Londen: Centre for Comparative Social Surveys/City University London.
- Everitt, B.S., S. Landau, M. Leese en D. Stahl (2011 [1974]). *Cluster analysis*. Chichester: Wiley.
- Ferrin, M. (nog te verschijnen). An empirical assessment of satisfaction with democracy. In: M. Ferrin en H. Kriesi (red.), *How Europeans view and evaluate democracy*. Oxford: Oxford University Press.

- Ferrin, M. en H. Kriesi (2014). Europeans' Understandings and Evaluations of Democracy: Topline Results of Round 6 of the European Social Survey. Geraadpleegd via www.europeansocialsurvey.org/essresources/findings.html
- Ferrin, M. en H. Kriesi (red.) (nog te verschijnen). *How Europeans view and evaluate democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Finegold, M., B. Holland en T. Lingham (2002). Appreciative inquiry and public dialogue: An approach to community change. In: *Public Organization Review*, jg. 2, nr. 3, p. 235-252.
- Fishkin, J.S. (1995). *The voice of the people: Public opinion and democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Flinders, M. (2012). *Defending politics Why democracy matters in the twenty-first century*. Oxford: Oxford University Press.
- Flinders, M. (2015). The problem with democracy. In: *Parliamentary Affairs* (doi: 10.1093/pa/gsv008).
- Fonseca, J.R.S. (2013). Clustering in the field of social sciences. In: *International Journal of Social Research Methodology*, jg. 16, nr. 5, p. 403-428.
- Font, J., M. Wojcieszak en C.J. Navarro (2015). Participation, Representation and Expertise: Citizen Preferences for Political Decision-Making Processes. In: *Political Studies*, jg. 63, nr. 1, p. 153-172.
- Fuchs, D. (1999). The democratic culture of unified Germany. In: P. Norris (red.), *Critical citizens: Global support for democratic governance* (p. 123-145). Oxford: Oxford University Press.
- Graaf, L. de, L. Schaap, M. Boogers en L. Mulder (2009). Lokale referenda in Nederland sinds 1990. In: *Openbaar bestuur*, jg. 19, nr. 8, p. 23-31.
- Hagenaars, J.A. en A.L. McCutcheon (red.) (2002). *Applied latent class analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hendriks, F., J. van Ostaaijen, K. van der Krieken en M. Keijzers (2013). *Legitimitetsmonitor Democratisch Bestuur 2013*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hibbing, J.R. en E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Houwelingen, P. van, A. Boele en P. Dekker (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keane, J. (2009). *The life and death of democracy*. New York: Norton & Company.
- Kent, P., R. Jensen en A. Kongsted (2014). A comparison of three clustering methods for finding subgroups in MRI, SMS or clinical data.. In: *BMC medical research methodology*, jg. 14, nr. 1, p. 113.
- Krastev, I. (2014). *Democracy disrupted*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lange, S. de, M. Leyenaar en P. de Jong (2014). *Politieke partijen: overbodig of nodig?* Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Linde, J. en J. Ekman (2003). Satisfaction with democracy: A note on a frequently used indicator in comparative politics. In: *European Journal of Political Research*, jg. 42, nr. 3, p. 391-408.
- Linden, M. en W. Thaa (red.) (2011). *Krise und Reform politischer Repräsentation*. Baden-Baden: Nomos.
- Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Londen/New York: Verso.
- Merkel, W. (2013). Is there a crisis of democracy? Can we answer the question? (paper voor de 2013 Annual Meeting van de APSA). Berlijn: Wissenschaftszentrum Berlin.
- Michelsen, D. en F. Walter (2013). *Unpolitische Demokratie. Zur Krise der Repräsentation*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Morrell, M.E. (2005). Deliberation, democratic decision-making and internal political efficacy. In: *Political Behavior*, jg. 27, nr. 1, p. 49-69.
- Niemi, R.G., S.C. Craig en F. Mattei (1991). Measuring internal political efficacy in the 1988 National Election Study. In: *American Political Science Review*, jg. 85, nr. 4, p. 1407-1413.
- Noije, L. van, J. den Ridder en H. Posthumus (2014). *Burgerperspectieven 2014*[2]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Norris, P. (2011). *Democratic deficit: Critical citizens revisited*. New York: Cambridge University Press.
- Oerlemans, J. (1990). Eén-partijstaat Nederland. In: *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.

- Reed, J. (2007). *Appreciative inquiry: Research for change*. Thousand Oaks: Sage.
- Reybrouck, D. van (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2011). *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Ridder, J. den, en P. Schyns (2013). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (p. 55-80). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2011). *Burgerperspectieven 2011*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, I. Glas en P. Dekker (2014a). Een globaliseringsscheidslijn? In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?* (p. 131-164). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014b). *Burgerperspectieven 2014*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2015). *Burgerperspectieven 2015*|2. Den Haag: Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- rmo (2006). *Democratie voorbij de instituties*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rob (2010). *Vertrouwen op democratie*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- Runciman, D. (2013). *The Confidence Trap: A History of Democracy in Crisis from World War I to the Present*. Princeton: Princeton University Press.
- Schuck, A.R.T. en C.H. de Vreese (2015). Public support for referendums in Europe: A cross-national comparison in 21 countries. In: *Electoral Studies*, jg. 38, p. 149-158.
- Stoker, G. (2006). *Why politics matters. Making democracy work*. Basingstoke: Palgrave.
- Thomassen, J. (1994). Democratie in Nederland. In: J. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994* (p. 85-95). Leiden: DSWO Press.
- Thomassen, J., C. van Ham en R. Andeweg (2014). *Wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus.
- Tiemeijer, W. (2008). *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen*. Amsterdam: Aksant.
- Tiemeijer, W. (2010). Het is maar wat je democratie noemt... In: H. Dijkstra, P. den Hoed, J.W. Holtslag en S. Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak* (p. 205-240). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tonkens, E., M. Trappenburg, M. Hurenkamp en J. Schmidt (2015). *Montessori-democratie. Spanningen tussen burgerparticipatie en lokale politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tormey, S. (2015). *The End of Representative Politics*. Malden (vs): Polity Press.
- Trägård, L., N. Witoszek en B. Taylor (2013). *Civil society in the age of monitory democracy*. New York: Berghahn.
- Uprichard, E. (2013). Introducing cluster analysis: What can it teach us about the case? In: D. Byrne en C. Ragin (red.), *Handbook of Case Based Methods* (p. 132-147). Londen: Sage.
- Verhoeven, I. (2009). *Burgers tegen beleid: een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Amsterdam: Aksant.
- Verhue, D., R. van Kalmthout en B. Koenen (2010). *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2010. Voorwaarden voor vrijheid. Kwantitatief en kwalitatief onderzoek voor het Nationaal Comité 4 en 5 mei*. Amsterdam: Onderzoeksbureau Veldkamp.
- Vermunt, J.K. (2004). Toepassingen van latent klasse analyse in sociaal wetenschappelijk onderzoek. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 47, p. 2-14.
- Vermunt, J.K. en J. Magidson (2001). *Latent GOLD 4.0 user's guide*. Belmont: Statistical Innovations.
- Wessel, M. van (2009). *Ontevreden over het functioneren van de democratie... maar hoe moet het dan wel?* Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Wessel, M. van (2011). *Hoezo luistert de overheid (niet)? Burgerperspectieven op overheidsresponsiviteit*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

- Winstone, L., S. Widdop en R. Fitzgerald (nog te verschijnen). Constructing the Questionnaire: the Challenges of Measuring Attitudes Towards Democracy Across Europe. In: M. Ferrin en H. Kriesi (red.), *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam: Amsterdam University Press / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9

Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014. Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3

SCP-publicaties 2014

2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning (2014).* Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6

2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt (2014).* Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0

2014-3 *Ervaren discriminatie in Nederland (2013).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)

2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken (2014).* Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)

2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands (2014).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4 (elektronische publicatie)

2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010 (2014).* Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)

2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie (2014).* Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2

- 2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7
- 2014-9 *Who cares in Europe. A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European countries* (2014). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink en Lisa Putman. ISBN 978 90 3770 681 9 (elektronische publicatie)
- 2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9
- 2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)
- 2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6
- 2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9
- 2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0703 8
- 2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2 (elektronische publicatie)
- 2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3
- 2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0711 3 (elektronische publicatie)
- 2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0
- 2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7 (elektronische publicatie)
- 2014-20 *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0715 1
- 2014-21 *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0716 8 (elektronische publicatie)

- 2014-22 *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten* (2014). Leen Sterckx, Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0702 1
- 2014-23 *Living with intersexe/DSD. An exploratory study of the social situation of persons with intersexe/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0717 5.
- 2014-24 *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie* (2014). Ria Vogels, Mérove Gijsberts en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0719 9 (elektronische publicatie)
- 2014-25 *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk* (2014). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0718 2.
- 2014-26 *Op zoek naar bewijs II. Evaluatieontwerpen onderwijs- en cultuurmaatregelen* (2014). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Andries van den Broek, Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0720 5 (elektronische publicatie)
- 2014-27 *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp* (2014). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0721 2
- 2014-28 *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners* (2015). Lotte Vermeij, m.m.v. Anja Steenbekkers. ISBN 978 90 377 0722 9
- 2014-29 *Burn-out : verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken* (2014). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0723 6 (elektronische publicatie)
- 2014-30 *Bevrijd of beklemd? Werk, inhuur, inkomen en welbevinden van zzp'ers.* (2014). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0710 6 (elektronische publicatie)
- 2014-31 *Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid* (2014). Anja Steenbekkers en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0726 7 (elektronische publicatie)
- 2014-32 *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland* (2014). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0704 5
- 2014-33 *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3
- 2014-34 *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (2014). Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0725 0
- 2014-35 *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren* (2015). Lisette Kuiper. ISBN 978 90 377 0727 4
- 2014-36 *Zorg beter begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking* (2014). Isolde Woittiez, Lisa Putman, Evelien Eggink en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0729 8
- 2014-37 *Emancipatiemonitor 2014* (2014). Ans Merens (scp), Marion van den Brakel (cbs) (red.). ISBN 978 90 377 0728 1

- 2014-38 *Aan het werk vanuit een bijstands- of werkloosheidsuitkering* (2014). Karin Wittebrood en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0733 5 (elektronische publicatie)
- 2014-39 *Armoedesignalement 2014* (2014). ISBN 978 90 377 0730 4
- 2014-40 *Kostenverschillen in de jeugdzorg. Een verklaring van verschillen in kosten tussen gemeenten* (2014). Michiel Ras, Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0554 6 (elektronische publicatie)
- 2014-41 *De hoofdzaken van het Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 0692 5
- 2014-43 *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun* (Het culturele draagvlak, deel 13) (2014). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0736 6 (elektronische publicatie)

SCP-publicaties 2015

- 2015-1 *Rapportage sport 2014* (2015). Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0731 1
- 2015-2 *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie* (Het culturele draagvlak, deel 14) (2015). Nathalie Sonck, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0732 8
- 2015-3 *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid.* (2015). Jan Dirk Vlasblom, Patricia van Echtelt, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0595 9
- 2015-4 *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0641 3
- 2015-5 *Surveying ethnic minorities. The impact of survey design on data quality* (2015). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0545 4
- 2015-6 *Maten voor gemeenten. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2007-2012* (2015). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0738 0
- 2015-7 *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk* (2015). Edith Josten, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0550 8
- 2015-8 *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (Radboud Universiteit). ISBN 978 90 377 0571 3
- 2015-9 *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak, deel 15) (2015). Andries van den Broek, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0665 9
- 2015-10 *Vrouwen, mannen en de hulp aan (schoon)ouders* (2015). Alice de Boer, Mirjam de Klerk, Ans Merens. ISBN 978 90 377 0745 8 (elektronische publicatie)
- 2015-11 *Jeugdzorg: verschil tussen budget en contract. Een voorbeeld uit de regio* (2015). Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0737 3 (elektronische publicatie)

- 2015-12 *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0742 7
- 2015-13 *Migranten uit Midden- en Oost-Europese landen in Nederland door de tijd gevolgd. Een vergelijking tussen twee panelonderzoeken* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (RU), Jaco Dagevos (SCP/EUR), Joost Jansen (EUR), Godfried Engbersen (EUR), Erik Snel (EUR). ISBN 978 90 377 0744 1 (elektronische publicatie)
- 2015-14 *Ouderenmishandeling in Nederland. Inzicht in kennis over omvang en achtergrond van ouderen die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk (red.) ISBN 978 90 377 0748 9
- 2015-15 *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (2015). Marloes de Graaf-Zijl, Edith Josten, Stefan Boeters, Evelien Eggink, Jonneke Bolhaar, Ingrid Ooms, Adri den Ouden, Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0742 7 (elektronische publicatie)
- 2015-16 *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt* (2015). Iris Andriessen, Barbara van der Ent, Manu van der Linden, Guido Dekker. ISBN 978 90 377 0746 5
- 2015-17 *Co-wonen in context. Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de AOW* (2015). Cok Vrooman, Alice de Boer, Jean Marie Wildeboer Schut, Isolde Woittiez, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0750 2 (elektronische publicatie)
- 2015-18 *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden* (2015). Lotte Vermeij, Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0753 3 (elektronische publicatie)
- 2015-19 *Wmo- en AWBZ-voorzieningen 2009-2012; Een nulmeting* (2015). Ab van der Torre, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0539 3
- 2015-20 *Vraag naar arbeid 2015* (2015). Patricia van Echtelt, Roelof Schellingerhout, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0754 0
- 2015-22 *Opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen. Een terugblik en verkenning* (2015). Freek Bucx, Simone de Roos (red.). ISBN 978 90 377 0673 4
- 2015-24 *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland* (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0757 1
- 2015-25 *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen* (2015). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0758 8 (elektronische publicatie)
- 2015-27 *Verzorgd in Europa: kerncijfers 2011. Een vergelijking van de langdurige zorg van 50-plussers in zestien Europese landen* (2015). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0761 8 (elektronische publicatie)

Overige publicaties

- Burgerperspectieven 2014 | 1* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4
- Burgerperspectieven 2014 | 2* (2014). Lonneke van Noije, Josje den Ridder, Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0714 4
- Burgerperspectieven 2014 | 3* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder, m.m.v. René Gude. ISBN 978 90 377 0653 6

Burgerperspectieven 2014 | 4 (2014). Josje den Ridder, Maaïke den Draak, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0735 9

Burgerperspectieven 2015 | 1 (2015). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0740 3

Burgerperspectieven 2015 | 2 (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0751 9

Burgerperspectieven 2015 | 3 (2015). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen, Tom van der Meer. ISBN 978 90 377 0759 5

Gescheiden werelden? (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.).

ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.